

SVAKODNEVNI ŽIVOT PRAVOSLAVNE OBITELJI U PODRAVINI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

EVERYDAY LIFE OF A TYPICAL ORTHODOX SERB FAMILY IN PODRAVINA BETWEEN THE TWO WORLD WARS

Filip Škiljan

Srpsko narodno vijeće

Ilica 16

10000 Zagreb

filipskiljan@yahoo.co.uk

Primljeno/Received: 15. 5. 2012.

Prihvaćeno/Accepted: 25. 10. 2012.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK/UDC 929.52 (497.5-3)

SAŽETAK

Autor u tekstu donosi informacije o svakodnevnom životu pravoslavne obitelji u kotarevima Đurđevac, Koprivnica i Ludbreg između dva svjetska rata. Osnovni izvor su mu kazivači (njih 18) s kojima su tijekom 2010. godine obavljani intervjui na spomenutom području. Uz iskaze kazivača autor donosi i usporedbu s katoličkim običajima i svakodnevnim životom koristeći izvornu arhivsku građu Instituta za etnologiju i folkloristiku i Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te objavljenu građu i sjećanja. U zaključku autor iznosi da su običaji katolika i pravoslavaca u navedenom razdoblju izuzetno slični i da su svakodnevne jednih i drugih isprepletene u obliku mješanih brakova, zajedničkih kramova i zavjetovanja katolika pravoslavnim, odnosno pravoslavaca katoličkim svecima.

Ključne riječi: Podravina; dvadeseto stoljeće; običaji; Srbi; pravoslavci

Key words: Podravina; Twentieth century; customs; Serbs; Orthodox Christian

UVOD

Čini se da je čovječanstvo, namjerno ponekad, u najtrajnijim i najvrednijim proizvodima svoje kreativnosti sačuvalo brojna svjedočanstva o življenju onih skupina i pojedinaca koje velika povijest zaobilazi. U novije vrijeme sve se češće spominje i primjenjuje u praksi usmena povijest. Ona se definira kao prikupljanje iskaza neposrednih sudionika u životu određene sredine u određenom razdoblju. Banalno bi bilo posebno isticati kakvu korist od usmene povijesti može imati povijest svakodnevne². Što bismo mi danas dali da nam je moguće oživiti npr. lika iz Balzacovog ili Šenoainog

¹ Posebnu zahvalnost dugujem gospođi Mirijani Brnica iz Velikog Poganca, Jeleni Cimbrišak iz Koprivnice, Milki Kučeković iz Čukovca i Jovici Brkiću iz Bjelovara, koji su mi pomogli naći kazivače. /Gratitude and thanks to Mirjana Brnica of Veliki Poganac; Jelena Cimbrišak of Koprivnica; Milka Kučeković of Čukovec and Jovica Brkić of Bjelovar, who kindly help find the survey respondents, who lived in the researched period.

² Danas je istraživanje svakodnevnog života sastavni dio nekih znanosti kao što su etnologija, demografija, antropologija, sociologija i povijest. Etnološka istraživanja na temu obitelji poduzeo je prvi Antun Radić i u svojem kapitalnom djelu (A. Radić, "Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu" u: *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, II (1897), 1-88.). Nezaobilazna su djela (na temu obitelji) etnologa Jasne Čapo Žmegač (J. ČAPO ŽMEGAČ, et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb, 1998.; J. ČAPO ŽMEGAČ, "Pogled etnologa na proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima" u: *Narodna umjetnost*, 27 (1990), 50-61 ; J. ČAPO ŽMEGAČ, "Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj" u: *Narodna umjetnost*, sv. 33, 2, (1996), 179-196), Dunje Rihtman Auguštin (D. RIHTMAN AUGUŠTIN, *Struktura tradicijskog mišljenja*, Zagreb 1984; D. RIHTMAN AUGUŠTIN, "O slugama u zadruzi

romana pa da ga možemo intervjuirati. Usmena povijest nas susreće ne s likom iz romana nego sa stvarnim živim čovjekom koji je stvarno proživio razdoblje koje nas interesira, sudjelovao u mijenjanju tog razdoblja i sudjelovao u životu tog perioda. Da bismo mogli ostvariti razgovor s takvim svjedokom i osigurati mu uvjete vjerodostojnosti, omogućiti mu i potaknuti ga da bude vjerodostojan, moramo prije svega definirati vlastitu poziciju u odnosu prema svjedoku i njegovu svjedočanstvu.

Povjesničar koji ispituje, koji pokušava dobiti vjerodostojan iskaz od svojeg sugovornika, ne smije ni po čemu biti dominantan: on naprotiv mora biti svjestan činjenice da će u tom razgovoru on biti taj koji je poučavan. Dakle, usmena povijest se može shvatiti kao razgovor između dvoje ljudi o nekim aspektima prošlosti za koje su ispitanik i ispitivač sigurni da su od povijesnog značenja, pa ih stoga snimaju kao video ili magnetofonski zapis. Povjesničar koji se bavi usmenom povijesti provjerava, analizira, stavlja u povijesni kontekst rezultate svojih istraživanja i omogućava drugim povjesničarima da koriste njegove zapise. Ljudski život ima svoje vremenske granice i stoga nam svakodnevno odlaze u nepovrat brojne vrijedne informacije. Usmena povijest je stoga izuzetno vrijedna kao izvor spoznaja o prošlosti i ona obogaćuje povijest pružajući informacije o svakodnevnom životu običnih ljudi koji su nedostupni iz tradicionalnih izvora.

U svojem sam istraživanju pokušao iz "žalje perspektive" prikazati neke probleme stanovnika Podravine promatrajući život pojedinih pravoslavnih srpskih obitelji na ludbreškom, koprivničkom i đurđevačkom području kroz probleme koji su se odražavali u čitavoj regiji. Istraživanje je najvećim dijelom zasnovano na metodi usmene povijesti, odnosno na razgovorima vođenim s kazivačima rođenim između 1921. godine i 1947. godine. Do današnjih dana kod nas se od povjesničara tom metodom u istraživanju služila ponajviše Suzana Leček, pa sam stoga njezin model istraživanja i sam primijenio u svojem radu³.

Prilikom istraživanja kreirao sam pitanja prilagođena svakom pojedinom ispitaniku (dakle ispitivao sam kazivače o onome o čemu sam mislio da mi mogu više i zanimljivije pričati). Pri ispitivanju susreo sam se s brojnim problemima, poput problema konciznosti, selekcije pitanja i odgovora, nepovjerenosti ispitanika, nedozvoljavanja davanja podataka imena i prezimena. Isto tako, moj je izbor kazivača bio slučajna, pa je činjenica da se svjedoci izrazito razlikuju po kvaliteti sjećanja, mogućnosti izražavanja i nastojanju da se prikažu u što boljem svjetlu ili prešute neugodne događaje. Što se etičke komponente tiče, zalaženje u intiman život pojedinaca ponekad je vrlo neugodna okolnost, a još je neugodnije kada se od pojedinaca traži dozvola za objavljivanje tih podataka. Stoga su neka ispitivanja u konačnici propala.

Ispitivanja su izvršena na području čitave Podravine, a ispitano je sveukupno 18 osoba⁴. Brojnost iskaza nije bila presudno važna, jer je raznolikost životnih okolnosti i navika u tom razdoblju i na tom

ili o jednom periodu" u: *Naše teme*, sv. 33(10) (1989), 2683-2687; Vesne Konstantinović-Čulinović (npr. V. KONSTANTINOVIĆ-ČULINOVIĆ, "Etno-sociološke karakteristike narodnog života na Petrovoj gori i oko nje" u: *Simpozij o Petrovoj gori*, Zagreb 1972, 213-234; V. KONSTANTINOVIĆ-ČULINOVIĆ, "Procesi društvenog razvoja u selu Zaila na Papuku" u: *Zbornik za narodni život i običaje*, sv. 49(1983), 151-171), Milovana Gavazzija (M. GAVAZZI, "The Extended family in South eastern Europe" u: *Journal of Family History*, 7 (1982), 89-102) i socijalnog antropologa Vere Stein Erlich (V. STEIN ERLICH, *Jugoslavenska porodica u transformaciji, studija o tri stotine sela*, Zagreb 1971). Ovdje je dan samo manji izbor iz opsežne etnološke literature o obitelji.

³ Mirjana CUPEK HAMILL, "Arhivistika i usmena povijest". *Arhivski vjesnik*, 45(2002), 219-226; Darko DUKOVSKI, "Povijest mentaliteta, metoda oral history i teorija kaosa". *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001), 155-162 i 199-200; Suzana LEČEK, "A mi smo kak su stari rekli: mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata". *Etnološka tribina*, 29/23 (1999), 231-246; S. LEČEK, "Nisu dali gospodar u ruk...": starost u prigorskim i zagorskim selima između dva svjetska rata". *Etnološka tribina*, 30/23 (2000), 25-47; S. LEČEK, "Usmena povijest – povijest ili etnologija? Mogućnosti suradnje povjesničara i etnologa". *Časopis za suvremenu povijest*, 33/1 (2001), 149-154; S. LEČEK, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Zagreb 2003.

⁴ Draginja Šuka (rođ. Janković), r. 1937.g., Duga Rijeka; Milan Kučeković, r. 1931.g., Ribnjak; Nevenka Dulić (rođ. Radanac), r. 1934.g., Veliki Poganac; Dušan Janković, r. 1940.g., Segovina; Anka Milošević (rođ. Severović), r. 1924.g., Bolfan; Miloš Janković, r. 1928.g., Segovina; Nada Bodin (rođ. Štibić), r. 1930.g., Prkos; Anka Zoretić (rođ. Severović), r. 1933.g., Belanovo Selo; Miloš Brnica, r. 1921.g., Veliki Poganac; Smilja

području izrazito slaba. Postojao je univerzalan obrazac pitanja, i ona su prilagođavana pojedinom ispitaniku. Prva skupina pitanja odnosila se na obitelj (strukturu obitelji, rad u obitelji, djetinjstvo, broj djece, dječje igre, školovanje, zanate, upoznavanje parova, vjenčanja, prela, izbor bračnog partnera, društveni život obitelji, podjelu poslova, starost u obitelji, smrt, bolesti i vjerske običaje), a druga skupina pitanja odnosila se na zemlju, plodove zemlje i općenito rad (nadnice, trgovina, sajmovi, rad u šumi, jelo, obrti...). U bilješkama sam navodio na koji su način živjeli susjedni katolici.

GEOGRAFSKO-POVIJESNI I DEMOGRAFSKI OKVIR

Područje Podravine geografski obuhvaća nekadašnje kotareve Ludbreg, Koprivnicu i Đurđevac. Pravoslavci su se na ove prostore naselili relativno rano s obzirom na ostale dijelove današnje Hrvatske.⁵ Prve "vlaške skupine", kako ih naziva Hrvoje Petrić, naselile su se između 1542. i 1551. godine na području Čukovca, Ivanca, Duge Rijeke, Črnoglavca i Prkosa. Ta su se sela u to vrijeme nalazila unutar Varaždinskog generalata.⁶ Krajem 16. i početkom 17. stoljeća velike skupine "Vlaha" naseljene su u koprivničkoj Podravini oko sela Veliki Poganac, na području Velike Mučne, oko Lepavine, na širem području Novigrada Podravskog i u neposrednoj blizini današnje Pitomače.

Od sveukupnog broja stanovnika Podravine 1900. godine, koji je iznosio 127145, bilo je na području đurđevačke Podravine 674 Srba, na području koprivničke Podravine 6153, a na području ludbreške Podravine 574 Srba. Godine 1921. u ludbreškom kotaru je prema popisu stanovnika bio 35531 stanovnik. Od toga je bilo 1560 pravoslavaca. Na području Đurđevca bilo je od 52460 stanovnika 839 pravoslavnih, a na području kotara Koprivnica od 32535 stanovnika bilo je 4824 pravoslavaca. Grad Koprivnica imao je 8115 stanovnika, a od toga je pravoslavnih bilo 269. Prema *Popisu stanovništva 1931. godine* na području kotara Ludbreg bilo je od 29533 1627 pravoslavnih, na području kotara Koprivnica od 44615 stanovnika bilo je 4967 pravoslavnih, a na području kotara Đurđevac od 52258 stanovnika 686 pravoslavnih. Na gradskom koprivničkom području od 9472 stanovnika bilo je 274 pravoslavnih.⁷ Nakon Drugog svjetskog rata broj stanovnika Podravine iznosio je 136092. Od toga je na području Đurđevca bilo 411 Srba, na koprivničkom području 4858 Srba, a na području Ludbrega 364 Srba.⁸

Bosanac (rođ. Despotović), r. 1935.g., Mala Črešnjevica; Milka Marković (rođ. Radmilović), r. 1924.g., Veliki Botinovac; Veljko Vučković, r. 1947.g., Javorovac; Rada Vujčić (r. Rojčević), r. 1937.g., Delovi; Milan Vujčić, r. 1932.g., Javorovac; Milka Liščić (r. Usorac), r. 1934.g., Plavšinar; Miloš Grubačević, r. 1923.g., Srdinac; Nedjeljka Vadion (r. Lazić), r. 1930.g., Bolfan; Danica Radmilović (r. Kučeković), r. 1924.g., Veliki Grabičani.

⁵ O doseljavanju pravoslavaca na ova područja vidi najbolje u: Dušan KAŠIĆ, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 25-55; D. KAŠIĆ, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1971, 97-139; Hrvoje PETRIĆ, "Prilog poznavanju etnokonzesionalnih promjena u Podravini u XVII. stoljeću" u: *Radovi Zavoda za znanstveni rad HAZU Varaždin*, br. 18 (2007), 277-300; Radoslav GRUJIĆ, "Naseljavanje Srba u okolini Novigrada Podravskog" u: B. MADJER, *Časti i dobru zavičaja (zbornik radova o Novigradu Podravskom)*, Zagreb 1937, 300-302; R. GRUJIĆ, "Najstarija srpska naselja u sjevernoj Hrvatskoj (do 1597.)" u: *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 2, Beograd 1912, 158-159; Aleksa IVIĆ, *Seoba Srba u Hrvatsku i Slavoniju*, Sremski Karlovci 1909; Stjepan KRIVOŠIĆ, "Stanovništvo Podravine 1659. – 1859." u: *Podravski zbornik*, sv. 9 (1983), 147-164.

⁶ Interesantno je kako pravoslavni Srbi u Velikom Pogancu nazivaju pojedine dijelove Podravine. "Bolfan i Čukovec su Podravci, graničari su do pruge lepavinske, a banovci su Belanovo Selo i Ivančec." (Iskaz Miloš Brnica, r. 1921.g., Veliki Poganac).

⁷ Teritorijalne jedinice kotareva 1921. promijenile su se do 1931. Tako je kotar Ludbreg smanjen. Godine 1921. u kotar Ludbreg ulazile su i općine Đelekovec i Koprivnički Ivanec koje su 1931. godine pripojene kotaru Koprivnica. Isto tako je općina Legrad pripadala pod Međimurje 1921., ali je 1931. pripojena kotaru Koprivnica. Najviše pravoslavnih bilo je na području općina Sokolovac, Novigrad, Ludbreg, Rasinja i Pitomača. Podaci za 1921. i 1931. godinu preuzeti su iz: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921.*, Sarajevo 1932; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti*, Beograd 1938.

⁸ Osjetan je demografski pad Srba u Podravini tijekom dvadesetog stoljeća. Na području čitave Podravine 2001. živjelo je 120013 stanovnika. Prema popisu iz 2001. na području đurđevačke Podravine broj Srba iznosi tek 106, u koprivničkom kraju taj je broj 1804, a u okolini Ludbrega 148. Podaci za 1900., 1948. i 2001. su preuzeti

OBITELJI I DIOBE ZADRUGE⁹

U gospodarski razvijenoj Podravini u prvoj polovici 20. stoljeća postojale su složene obitelji. Takve složene (proširene) obitelji¹⁰ sastojale su se uglavnom od tri generacije koje su živjele pod jednim krovom.¹¹ Zadruge¹² su se već raspale krajem 19. ili na samom početku 20. stoljeća. Milan

iz: Dražen ŽIVIĆ, Nenad POKOS, "Demografska obilježja Podravine" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 11-40.

⁹ O odnosima u katoličkoj obitelji u Podravini izvrstan članak je napisao Željko Kovačić, koji je obradio zadrugu Bratanović u Podravskim Sesvetama koja je postojala do 1925. godine. Zadruga Bratanović brojala je dva-deset i pet članova te godine, a njezina se imovina sastojala od 10 jutara zemlje, 100 hvati vinograda, 100 hvati šume, 3 jutra livade, dvije krave, dva konja, deset svinja, četrdeset ovaca i sedamdeset kokoši. Japica je bio otac koji je bio najstariji i najpoštovaniji član obitelji. Radio je što je htio, a odmarao se po volji. Njemu se davalo što je bilo najbolje od odjeće i jela, a od posla najlakši. Najčešće je radio u vinogradu, pa se vraćao pijan kući. Kad bi japica došao iz vinograda, svaki član zadruge bi stao iza svojeg kreveta. Svi su šutjeli i čekali što će reći japica. Japica je prozivao potom sinove po starosti i potom su dolazili za stol gdje su pili vino. Snahe su svlačile svekra, vodile su računa u kakvu će postelju leći, a najmlađa bi mu oprala noge. Svi su ga oslovljavali sa vi, osim supruge. Prije objeda svi su molili, a on je vodio molitvu. Tako su činili i pri poljskim radovima. Japica je određivao što će se kupiti i kada će se koja stoka prodati. Zbog stalnog pijanstva, uloga japice je bila sve manja. Stoga se i zadruga raspala. Mamica je imala drugorazrednu ulogu. I ona se odmarala koliko je željela. Njezina je uloga bila najznačajnija kod pripremanja hrane za sve ukućane. Njoj je u tom poslu pomagala najstarija snaha. Mamica je određivala i redoslijed pečenja kruha. Najmlađoj je odredila brigu o dojenju krava i pripremanju mlijeka. Mamica je određivala kada će se prodati pilići, kokoši i jaja. Taj novac je koristila za hranu (sol i šećer), za kupovanje šibica i ostale manje potrebe. Snahe su mamicu oslovljavale sa vi. Mamica je brinula i o tkanju, udaji, uređivala je vrčak (vrtić pred kućom, ali nije odlazila na poljske radove) i pazila je na unuke pred kućom. Ona je samo izvještavala snahe kako su se ponašala djeca međusobno, a djecu su kažnjavale njihove majke. Nasljedstvo na zemlji trebao je naslijediti najstariji sin, ali budući da je on ocu opsovao Boga, otac ga se odrekao i prokleo ga. Budući da su svi ostali sinovi također imali neke probleme (jedan se svađao sa ženom, jedan je gradio kuću, a nije za to pitao oca, jedan je zaradio previše novaca u Americi, pa je otac zaključio da mu ne treba novaca), japica je odlučio da s njim ostane najmlađi sin Antun. Najmlađi sin se nije usudio tražiti prijepis zemlje na sebe, pa je stoga došao u vrlo nepovoljan položaj jer je trebao brinuti o ocu i majci, a nije znao da li će bez problema naslijediti zemljište na koje su računala i ostala braća. Zbog gubitka autoriteta japice i mamica je izgubila autoritet. Snahe su je počele optuživati da sebi uzima najbolju hranu pri podjeli. U zadruzi su prema kazivanju Mare i Antuna Bratanovića postojale brojne prednosti i mane: izbjegavale su se svađe i pazilo se na uzajamne odnose, zajednički rad se osjećao kao prisila, slabi su bili obroci jela zbog velike družine, nije se moglo jesti po potrebi, već u određeno vrijeme, spremište hrane je bilo pod ključem, japica i mamica su jeli kad su htjeli, zemlju su obrađivali stariji, a mlađi nisu trebali jer je bilo dosta družine, muž i žena su se uzajamno poštovali, djeca povezuju svoje roditelje i ne ostavljaju ih na teret drugome, nesuglasice do kojih bi dolazilo između žene i muža rješavali su roditelji muža i žene, majke su vodile računa o djeci i vodile ih u kolijevci u polje, unuci su poštivali baku i djeda, uvaživanje alkohola bila je sramota, pušenje je bilo dozvoljeno samo momcima nakon dvadesete godine, briga o djevojci bila je majčina obaveza, kad se spustio mrak svaka je djevojka morala biti u kući, slabije i bolesnije družinice imalo je zaštitu svih ukućana, miraz snahe nije bio u potpunosti njezina svojina, jer ga je morala davati kao naknadu za dio očevine svojeg muža, djevojke su imale veliku pomoć starijih i iskusnijih tkalja oko pripreme za udaju. (Željko KOVAČIĆ, "Starinački odnosi (zadruga) u Podravskim Sesvetama" u: *Podravski zbornik* 84, Koprivnica 1984, 185-187.) Vidi i članak Miroslav DOLENEC-DRAVSKI, "Nekoliko naznaka o podjeli imovine u obiteljskim zadrugama u Virju" u: *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. I (1981), 29-43; Smiljana PETR-MARČEC, "Zadruga Višnjić, selo Globočec, broj 118, kod Ludbrega" u: *Muzejski vjesnik*, sv. 4, Varaždin 1981, 69-73.

¹⁰ Proširene obitelji su obitelji koje se sastoje od dvaju ili više nuklearnih obitelji koje žive u zajedničkom kućanstvu. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 253).

¹¹ Tako je bilo i kod katoličkih obitelji. "U razdoblju između dva svjetska rata prosječnu torčansku obitelj činile su tri, ponekad čak i četiri generacije. Broj djece već se počeo drastično smanjivati u odnosu na generacije koje su živjele prije prvog svjetskog rata, tako da je uobičajeno bilo imati dvoje, troje djece. Često se i to treće dijete smatralo viškom, osobito ako je bila djevojčica. ... kazivači se sjećaju različitih podrugljivih priča namijenjenih upravo tim osobama (osobama koje su imale više djece, op.a.). Navedimo jednu: Žena je imala dvanaestero djece i sramila se zbog toga. Kada je išla na ispovijed, na svećenikovo pitanje koliko ima djece, odgovorila bi – 'a kuliko i apostolov!' Isto je tako zanimljivo i objašnjenje tvrdnje prema kojoj su bogati imali manje djece nego siromašni: 'Dok je kiša padala bogati su kuruzu runjili, a bokci su išli spat. Oni so neimali kuruzu pak so išli decu delat. Oni niso imali kaj delati!' Pravi razlog neimanja djece je težnja da se održi cjelovito imanje." Vesna PERŠIĆ KOVAČ, "Obitelj i obiteljski odnosi u Torčecu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 24/25, Koprivnica 1998-1999, 298.

¹² Etnolozi nazivaju zadrugom veliko kućanstvo sastavljeno od više nuklearnih obitelji, a njezino je osnovno

Kučeković iz sela Ribnjak prisjeća se kako su do njegove šeste godine djed, stričeva obitelj i njegova uža obitelj živjeli svi skupa pod jednim krovom.¹³ Godine 1937. došlo je do podjele. "Ja sam imao oko šest godina i oni su se podijelili. Djed je ostao sa stricom. Mi smo imali jednu prostoriju, ali smo ostali u istoj kući. Djed nam je dao zemlju i prostoriju, a otac je kupio stoku." Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca živjela je skupa s ocem, djedom, bakom, majkom i sestrom. "Djed je bio kućegospodar do 1953. godine. Djed je bio i starešina sela. Informirao je žandare, organizirao je opravljjanje putova, a imao je i prvi WC u kući... Mama je imala svoje zadatke. Brinula se za okopavanje i u štali, a baka je radila u kuhinji." Budući da je otac umro prije djeda (1949.g.), a sestra i ona su se udale prije djedove smrti, majka i baka su živjele same na gospodarstvu. Nakon djedove smrti Nevenka se vratila kući znajući da ondje treba mlade snage budući "da nije bilo muških".

U kući Dušana Jankovića iz Segovine također je djed bio kućegospodar. "Dušan Srbljan, majčin otac, bio je glava kuće kojeg se trebalo slušati." Djed je ubijen 1941. godine, pa je nakon toga otac postao kućegospodar. Kod Miloša Jankovića, također iz Segovine bila je nešto veća zajednica. Ondje ih je živjelo zajedno čak dvanaest. "Kućedomačin u velikoj porodici bio je pradjed Mihajlo Janković. Umro je s 82 godine, a prije nego je umro prepustio je unucima vođenje velikog gospodarstva. Djed je umro u pedesetoj godini od meningitisa tako da je otac vodio čitavo imanje do podjele 1932."

Kod Nade Bodin rođene Štibić iz Prkosa zajedno su živjeli "baka Kata, tata, mama i brat". Djed je umro 1928. godine, dakle dvije godine prije Nadinog rođenja. "Prije je on (djed, op.a.) bio kućegospodar, a potom tata. Njega se sve pitalo, on je raspolagao novcem, on je ujesen išao kupovati odjeću i obuću u Ludbreg pješice i po 18 kilometara...". Nadi su također pričali kako su živjeli prije njezina rođenja: "Djed je imao tri brata i dvije sestre. Braća su se podijelila. Najmlađi je ostao s obitelji (misli na pradjeda, op.a.). Od grofova Inkeya se prodavalo imanje pa je djed kupio oko dva i pol rala, a dva rala je dobio od očinstva (kao nasljedstvo, op.a.). Djed je prodao stoku da bi kupio 1912. zemlju. Išli su u Križevac pješice da bi prodali junicu, a dobili su taman koliko su bili dužni Židovu u Koprivnici (koji im je posudio novac za kupovinu zemlje, op.a.)."

Djed je osim što je bio kućegospodar bio i starješina u selu. "Knez je prije sjedio u Pogancu, a u ostalim selima su bili starešine." Knez je u Pogancu, prema riječima Miloša Brnice, imao, među ostalim poslovima i zadatak mirenja u obitelji "tako da nije bilo ni 1% rastava". Osim toga, kada bi poreznici oduzeli predmete iz neke kuće, zbog nemogućnosti naplate poreza, ti predmeti bi stajali kod starješine kod kojeg bi ih vlasnik mogao otkupiti samo toga dana, prema riječima Miloša Brnice. Anka Zoretić, rođena Severović iz Belanova Sela veli kako ih je bilo petnaest u zajednici. Naime, zajedno su živjeli djed i njegova dva brata od kojih je svaki bio oženjen. "Mama se udala iz Male Mučne. Tetka je saznala za mamu i dogovorili su vjenčanje. Ona je bila trinaesta u kući, ja sam bila četrnaesta, a sestrična petnaesta. Podijelili su se na tri dijela." Djeda i oca ubili su ustaše 1944. godine.

Miloš Brnica iz Velikog Poganca prisjeća se kako su zajedno živjeli "djed, baka, majka, otac, dvije sestre i ja". "Djed Niko Brnica bio je kućegospodar. Kak' je on rekao tako je i bilo. Prije su u zadrugi bili djed i njegov brat. Bilo ih je 13 duša u kući. 1906. su se podijelili. Zemlje su inženjerski podijelili. Brat od djeda je ostao u staroj kući, a djed se odijelio."¹⁴ Smilja Bosanac rođena Despotović iz Male

obilježje zajedničko vlasništvo. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 253).

¹³ Prosječna veličina obitelji u središnjoj i sjevernoj Hrvatskoj u zadnjem desetljeću devetnaestog i prvom desetljeću dvadesetog stoljeća bila je 5,4 članova. (J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 254).

¹⁴ Nasljedstvo je jedna od važnih komponenti života seljaka. "Kada su se raspale velike zadruge, svatko je gledao kako bi dobio što je moguće više zemlje. Roditelji su pred smrt tražili da ih uzdržava ono dijete koje je ostalo kod kuće. Zauzvrat bi to dijete naslijedilo njegovu imovinu. Bio je to uglavnom najmlađi sin, dok su stariji često odlazili u tzv. zectvo ili zasnovali zasebno domaćinstvo. Oni bi već prije bili namireni ako je otac o tome vodio brigu. U suprotnom je dolazilo do nezadovoljstava, svađa i sudskih sporova. U dosta slučajeva početkom dvadesetog stoljeća događalo se da su ljudi umirali bez oporuka, pa bi djeca podijelila imovinu dogovorom ili, češće, na sudu. Ako se gazda odlučio pobrinuti o svojoj imovini mogao je dati usmenu ili pismenu

Črešnjevice veli kako se "djed iz Ribnjačke (bjelovarski kraj, op.a.) priženio u Trešnjevicu". U njezinoj kući živjela je samo njezina uža obitelj. Majčini djed i baka živjeli su u Kašljavcu (bjelovarski kraj), a očevi su živjeli odijeljeno u Trešnjevici. Međutim, budući da je otac s dvadeset godina nesretnim slučajem izgubio ruku, majka je radila sve poslove. "Tata je bio nemoćan i nervozan i pio je, a ponekad je vrijeđao i tukao mamu, pa nas je (nju i sestru, op.a.) mama dala baki." Djed je osim što je bio kućegospodar u svojoj obitelji, bio i starješina u selu. "Djed je bio dvanaest godina starešina Male Trešnjevice (do 1941.g., op.a.). Vodio je o selu brigu. Sjećam se kako sam išla s djedom u Pitomaču na sastanak kad sam imala tri ili četiri godine."

Milka Marković rođena Radmilović veli kako je djed imao tri brata i dvije sestre i kako su svi, osim djeda, otišli u Ameriku. "Djed je bio kućegospodar do svoje smrti. Imao je sedamnaest jutara zemlje, a još je kupovao i krčio. Imao je dva sina i jednu kćer. Jedan se sin priženio u Radeljevo Selo, kćer u Sokolovac, a tata je ostao s njim. Djed je isplatio jednog sina s 50000 dinara što je bilo u to vrijeme 50 krava. Tatu sestra nije tražila ništa." Milka se prisjeća kako se udala u selo Grdak u obitelj koja je brojala četrnaest članova. "Bili su baka i djed, tri sina i kćer, sluga, djeca i snahe. Kasnije su se razišli." Veljko Vučković, čiji se otac s Korduna, odakle je prvo došao u Visove kod Hrgovljana (područje Bjelovara) kao sluga, priženio u Javorovac, veli kako je "tata odlučivao u svemu (80%), a mama je odlučivala o vrtu i oblačenju".

Nada Vujčić rođena Rojčević iz Delova priča kako ih je bilo petero u zajednici: baka, mama, tata i brat. "Djed je bio kućegospodar do trenutka kada je branio prijatelja i na kraju zaradio nož". Milan Vujčić iz Javorovca kaže kako ih je bilo šest u obitelji: "Živjeli smo skupa tata, mama, baka, dvije sestre i ja. Ja sam bio najmlađi. Djed je umro kad sam se ja rodio a on je bio kućegospodar. Znao je raspored poslova." Milka Liščić rođena Usorac iz Playšince veli kako su bili zajedno "djed, majka (baka), tata, mama i dvije sestre od tate. Tata je imao dva brata. Jedan je umro od boginja kad je bio mali, a drugog su ubili ustaše u Javorovcu 1942. Djed je bio gazda u kući. On je određivao što će se raditi, što će se kupiti i kad se ide na pijacu. Majka (baka) je odlučivala o kuhanju, svinjama i vrtu. Stric je trebao mjesto tate ostati s djedom, ali nije ostao. Stric se jednom napio i pitao ga je djed gdje je bio, pa su se skoro potukli i onda ga je djed otjerao."

Miloš Grubačević iz Srdinca kazuje ovako: "Imao sam baku, oca i mater. Bio sam jedinac. Otac je imao devetero braće i sestara. On je bio najmlađi i ostao je u kući, a svi ostali bili su poženjeni u okolici. Djed je umro mlad dok je otac još bio mali. Otac je, dakle, bio kućegospodar. Otac je bio napredan. Bio je i seoski starješina od 1929. do 1943., za taj posao nije bilo naknade, a imao je obavezu održavanja reda u selu. Tata je odlučivao o sitnim sporovima. Vodio je računa o sigurnosti sela. Bilo je strogo zakonski da je morao voditi spisak ljudi koji su bili dežurni u selu. To su bili patrolci. Uz to svake nedjelje je bio sastanak u 13 sati gdje se čitalo zapovjedi i naredbe i ponovo se proglasna knjiga vraćala u općinu i štampala za iduću nedjelju. Patrolci su knjigu nosili i odnosili u Novigrad."

Iz navedenih iskaza jasno je vidljivo kako su pravoslavne obitelji u Podravini bile uglavnom u prvoj polovici dvadesetog stoljeća složene. Djedovi su bili kućegospodari, a vidljivo je da je u obiteljima bio prisutan patrijarhalni sustav. U usporedbi s katoličkim obiteljima u to vrijeme možemo zaključiti da nema nikakvih razlika u strukturama i međusobnim odnosima u obitelji.

oporuku i to samo u stanju potpune svijesti. Pismene oporuke, ukoliko je bila napisana vlastitom rukom, vrijedila je kao službeni dokument, a usmena oporuka morala je biti izrečena pred tri muška svjedoka i prijavljena na sudu zajedno sa svjedocima. Imovina je, ukoliko nije bila oporučno ostavljena, prelazila na potomstvo. Ukoliko potomstva nije bilo, onda su roditelji pokojnika nasljeđivali imovinu. Ako oni nisu bili više živi nasljeđe bi dobili pokojnikova braća i sestre, a ukoliko su oni preminuli ili ih nije bilo imovinu dobiva njihovo potomstvo. Zakonita žena imala je pravo na četvrtinu imovine, dok su ostatak dobivali zakoniti nasljednici." (Vladimir MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 147-148.)

O DJETINJSTVU I MLADOSTI

Rođenje djeteta jedan je od ključnih momenata u životu čovjeka.¹⁵ Na podravskom selu između dva svjetska rata taj je događaj imao još veće i teže značenje. Za razliku od dinarskog i peripanskog područja Hrvatske, gdje je broj djece u obiteljima bio izuzetno visok u tom periodu, u pravoslavnim obiteljima u Podravini taj broj je rijetko prelazio tri. Žena se sprema za porod kad osjeća slabost i prve trudove, tako da je nemali broj puta porod obavljen na polju, u vinogradu. Kako svjedoči Miloš Brnica, nitko nije išao u rodilište do 1955. godine. Djecu su kod kuće porađale babice.¹⁶ Nakon rođenja djeteta poklon za roditelju su bili "medenjaci, dvije tepsije kolača" kako veli Nada Bodin. K babeljnici dolaze njezina majka, sestre, muževa majka i sestre i druge rođakinje. Kuma joj donese ručak (kavu ili flašicu rakije). Obitelj donosi pečeno mladince, kolač, flašu vina i rakiju.¹⁷

¹⁵ I u katoličkim obiteljima ovaj trenutak je osobito važan: "Još prije negoli se dijete rodi, roditelji mu pronađu kumu i kuma. To su osobe od povjerenja, prijatelji iz djetinjstva, dobri znanci, ponekad i rođena braća. Najviše dužnosti preuzima kuma. Ona donosi jelo porodilji, kupu novorođenče, a ako nema druge ženske osobe u kući ona će pozavršavati i sve ostale poslove. Kuma je porodilji nosila pogače. Običaj je bio da dijete dobije ime već drugi dan po rođenju. Kuma bi ga uz pomoć koje rođakinje odnijela u crkvu gdje bi dobilo ime sveca koji je na dan krštenja u katoličkom kalendaru. U martijanečkoj župi u kotaru Ludbreg župniku Stanetiju bilo je posebno važno da ime bude po kalendaru, pa su ondje djeca dobivala i latinska i grčka imena prije Prvog svjetskog rata. Prilikom posjeta roditelji svatko bi trebao pljunuti tri puta u stranu i reći: 'Fuj ga bilo, da ga ne vrećem.' Drugo pravilo je bilo da se kaže 'kak je to lepo dete,' a po trećem pravilu je za dječaka trebalo reći da je 'celi, izrezani otec', a za djevojčicu da je nalik baki ili mami. Prije Drugog svjetskog rata rijetke su bile kuće koje su slavile krstike. Od dana krštenja kumovi postaju rođaci, a njihova se djeca ne žene. Kolijevke se moglo kupiti na velikom rujanskom sajmu u Ludbregu, a majka bi sama plela pivoje. Dijete koje se rodilo izvan braka nazivalo se fačuk i nije imalo pravo na nasljedstvo po ocu. Ako se mati udala, očuh ga nije prihvaćao, već bi ostalo u materinom domu. Takvi fačuci su se rađali na vlastelinskim marofima, a onda bi razni vinciliri, šumari, zakupnici tražili starije ljude po selu koji nisu ni slutili da dijete nije njihovo." (Marija WINTER, "Tri najvažnija momenta u životu čovjeka" u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 153-154.). O fačucima piše i Vesna Peršić Kovač. "Pravila ponašanja mladića i djevojaka nisu strogo zabranjivala druženje i ljubavne veze tako da je bilo i vanbračne djece – fačuka. Osim ovog koristili su i naziv lubleno dete, a neki kazivači tvrde da ih je u vrijeme njihove mladosti bilo čak i više nego danas." V. PERŠIĆ KOVAČ, "Obitelj i obiteljski odnosi u Torčecu u prvoj polovici dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 24-25, Koprivnica 1998-1999, 298. O porodu u samoj Koprivnici izašao je članak Mace JAMBREŠIĆ-ŠTEFANIĆ, "Stara Koprivnica u sjećanju" u: *Podravski zbornik*, sv. 24-25, Koprivnica 1998-1999, 307-308. "Često bi se mladom bračnom paru godinu dana nakon vjenčanja rodilo prvo dijete. To je bilo željeno dijete, jer je bilo plod ljubavi. ... Nije postojalo rodilište, pa su žene rađale kod kuće, uz pomoć susjeda i žena koje su se bavile porođajem, babica, kako ih još i danas zovu. ... zatim je dolazila kuma koju su odredili djetetu i nosila 3 dana jelo i piće za roditelju, zaklanu i očičenu kokoš i drugo meso, raznovrsne kolače i bocu vina. ... Dijete se kupalo u drvenom koritu, povijale su se ruke i nogice da budu ravne, a spavalo je u zipki koja se mogla ljuljati da prije zaspi. Kuma je dijete nosila u crkvu na krštenje. Već su se prije dogovorili kakvo će mu biti ime. Ako je bio dječak dobio je ime po ocu ili djedu, a djevojčica po mami ili baki. ... Bio je običaj da mlada majka, kada nakon nekoliko dana ustane iz postelje, najprije ide u crkvu da je svećenik blagoslovi, a tek onda je smjela u susjedstvo kod rođaka u posjete. Bilo je slučajeva kada nije bio normalan porod, a nije bilo babice, pa se rodilo dijete koje se ugušilo u porodu, ili je majka toliko iskrvarila da je umrla. Babelnice kako su zvali roditelje, znale su dobiti upalu i groznicu poslije poroda i onda su žene govorile: 'Hmrla je vu babinju.' Tada su mala djeca dosta umirala, jer su morala preboljeti sve dječje bolesti, a nije bilo drugog cjepiva već samo protiv velikih boginja i to u prvoj godini života. Djeca su imala hripavac, vodene kozice, zaušnjake, a obavezno gripu i prehladu. Ako dijete to nije moglo preboljeti i dobilo upalu pluća te na kraju umrlo, samo u siromašnoj obitelji nije bilo žalosti, jer su govorili: 'Bog je dal, Bog je zel.'" Običaji u babinju i neposredno nakon babinja su ovakvi: Babelnica je najmanje tri tjedna, a najviše osam tjedana ostajala u kući. Prvo što mora učiniti poslije ustajanja jest, da ide u crkvu k misi. Prije toga ne smije izlaziti iz kuće u selo. Pred oltar ne smije ići, dok nije obavila 'spelavanje', to znači da mora najprije ići u sakristiju odakle ju svećenik, nakon što mu se primila za štolu jednom rukom, a drugom držeći svijecu, odvede moleći pred oltar. Babelnica daje na oltar dinar (prije sekser) za znak da svoje dijete prikazuje Bogu. (HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, Franjo ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 56).

¹⁶ HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 55.

¹⁷ HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 56.

Zbog toga što obitelji nisu željele dijeliti i usitnjavati zemlju, žene su bile prisiljene raditi pobačaje. Bili su tu, dakako, i drugi razlozi poput siromaštva ili odsutnosti muških članova. Moji se svjedoci prisjećaju nasilnih pobačaja koje su žene poduzimale, riskirajući svoj vlastiti život, ne želeći imati više djece. Nada Bodin iz Prkosa veli kako se u međuratnom periodu "imalo dvoje djece, a treće je bilo višak". Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako je "bilo umiranja od pobačaja". "Zato što nije htela imati puno djece. Neke su uspjemale u tome, a mnoge su umrle jer su izgubile puno krvi. Pobačaje su radile travama i vretenima." Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca veli kako je "prva žena mojeg oca napravila pobačaj kad ju je nagovorila svekrva jer je nezgodno već u prvoj godini braka zanijeti". Žena je od tog abortusa umrla. Milka Marković iz Velikog Botinovca prisjeća se kada je prvi put čula za pobačaje. "Babica je rješavala pobačaje. Imale su babicu u Rasinji. Imala sam dvanaest godina kada sam vidjela srebrnu iglu koju sam nosila nekoj susjedi. Ubijale su djecu s tim srebrom."

Zbog malog broja liječnika, velike udaljenosti i prometne izoliranosti pojedinih sela od najbližeg doktora, neadekvatnog i nepravovremenog liječenja i seljačkog neznanja i primitivizma djeca su umirala u velikom broju slučajeva i od najobičnije gripe ili jače prehlade. Nevenka Dulikravić se prisjeća kako su u roku od dva tjedna umrle njezine dvije sestre. "Dobile su temperaturu. Jedna je bila stara sedam mjeseci, a druga četiri godine. Jedna je umrla nakon četiri dana, a druga nakon četrnaest. Mama je to tragično doživjela." Nada Bodin veli kako je bratovo rođenje bilo veselje, a kako je njezino "bilo želja" kad je djed umro. "Djeca su umirala od difterije, od tuberkuloze, a doktoru se rijetko išlo. Doktor je bio u Ludbregu." Milan Vujčić veli kako je njegova "mala sestra, koja je bila starija od mene, umrla jer nije bilo prijevoza do Koprivnice i doktora". Nedjeljka Vadion rođena Lazić iz Bolfana veli kako je njezina majka rodila prvo dijete 1923., a drugo 1925. godine. "Oboje su umrli od šarlaha 1928., pa je mama tugovala između 1928 i 1930. kada je dobila mene. Mama je ustajala noću i tražila koljevku jer joj je bilo teško."

Dječji rad je bio važniji u smislu poučavanja djece o nužnosti i vrijednosti rada i radnim ulogama koje im s obzirom na spol pripadaju, negoli kao stvaran prinos kućnome poslu. Prvi poslovi koje su moji kazivači radili bili su uglavnom čuvanje stoke. Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako je "od šeste godine gonio svinje na pašu i u šumu". Iste poslove obavljala je i Nevenka Dulikravić. Ona se prisjeća kako je osim čuvanja svinja bila i s bakom radila u kuhinji. Dušan Janković iz Segovine išao je na pašu s kravama zajedno s bratom. Na polju nije bilo samo posla kako priča Janković. "Ritali smo krpenjaču, igrali se skrivača, a po zimi smo se sanjkali i grudali." Anka Milošević rođena Severović iz Bolfana veli kako je kopala kao veća, "ne od malena". Miloš Janković ističe jednu zanimljivost: "Dok smo bili u velikoj obitelji, djeca nisu morala raditi." On sam kaže da je dijete bio do petnaeste godine. "S petnaest godina bio sam za fizičke poslove."

Nada Bodin veli kako su se uz rad na polju igrali školice, skrivača, a kako su od krpica radili lutke. "Djedovi su radili kolica od drveta." Ipak, Nada se sjeća kako je "s jedanaest-dvanaest godina sve trebala znati, a s trinaest godina žeti raž i kopati". Anka Zoretić rođena Severović iz Belanova Sela prisjeća se kako je baka šivala lopte, a šivala je i bebe. Miloš Brnica iz Velikog Poganca sjeća se kako je išao čuvati i hraniti krave i konje. Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce veli kako su joj "maloj branili raditi. Baka i djed su se bojali da mi se što ne dogodi, pa mi nisu dali raditi." Milka Marković rođena Radmilović iz Velikog Botinovca kazuje kako je na pašu išla uvijek s djedom do osme godine, a "u desetoj godini sve sam radila, snoplje sam nosila i s bakom u kuhinji sve radila". Nada Vujčić veli: "Svinje su bile moje. Još sam išla u školu i kruh mijesila, a brat je dojiio krave."

Na području kotara Koprivnica u pravoslavnim mjestima osnovne škole su osnovane uglavnom u 19. stoljeću. Tako je u Dugoj Rijeci škola otvorena 1848. godine, u Velikom Pogancu 1866., u Botinovcu 1928. godine, u Maloj Mučni 1872. godine, u Sokolovcu 1896. godine, u Ivančecu 1942. godine, a u Velikoj Mučnoj 1830. godine. U selima između Novigrada i Koprivnice škole su otvorene također u 19. stoljeću. U Glogovcu 1893. godine, u Plavšincu 1839. godine, u Delovima 1898. godine,

a u Novigradu 1782. godine.¹⁸ Većina mojih kazivača pohađala je četiri razreda osnovne škole za razliku od prekosavskih dijelova Hrvatske gdje su stanovnici vrlo često ostajali nepismeni i potpuno bez škole zbog velike količine posla na očinskom imanju i zbog udaljenosti škola. Ipak, roditelji mojih kazivača vrlo često nisu bili pismeni.¹⁹ Tako je na primjer djed Draginje Šuka rođene Janković iz Duge Rijeke bio jedan od rijetkih pismenih iz te generacije, pa je poslao dopisnicu u kojoj traži hranu svojoj snahi iz Jasenovca u kojem je bio zatočen u Drugom svjetskom ratu. "Teta je bila pismena, pa je pročitala dopisnicu mami koja je spremila hranu za djeda."

Takvih, pozitivnih primjera bilo je još: Draginja Šuka iz Duge Rijeke prisjeća se kako je "djed bio načitan čovjek. Bio je zarobljen u Prvom svjetskom ratu u Rusiji kao austro-ugarski vojnik. Kad je došao kući pričao je o korbajnim i o struji." Smilja Bosanac za svojeg djeda veli kako nije "niti jedan dan išao u školu. U Ribnjačkoj (bjelovarsko područje, op.a.) je kod krava naučio staroslavenski, ćirilicu i latinicu." Dušan Janković kazuje kako je njegov otac završio "trgovačku školu i učio zanat u Somboru". Nevenka Dulikravić, rođena Radanac je završila u Velikom Pogancu svega dva razreda osnovne škole. "Došao je rat, učiteljicu su ubili. Poslije rata smo nastavili školovanje. Klupe su bile pred crkvom, pa smo ondje učili. Kasnije smo učili u parohijskom domu. Ja sam se trebala ići dalje školovati, ali ništa... Tata je umro."

Dušan Janković iz Segovine koji je rođen tek 1940. godine pohađao je osnovnu školu nakon Drugog svjetskog rata. Tada su se prilike već promijenile. "Išli smo na izlet u Rasinju u dvorac Inkey i u posjet školi, a poslije i u Koprivničku Reku." Miloš Janković završio je četiri godine osnovne škole u Bolfanu. Nada Bodin veli kako je nakon čuvanja krava navečer pisala domaću zadaću. Njezin je otac imao opetovnicu. Opetovnica je, prema riječima Miloša Brnice iz Velikog Poganca "bila kao peti razred, a išlo se dva puta nedjeljno, četvrtkom i nedjeljom". Brnica veli kako su se neki iz Poganca uspjeli školovati preko "Srpskog privrednog društva Privrednik". "Trgovac Cvitić i Mijo Pavković školovali su se preko 'Privrednika'" Anka Zoretić iz Belanova Sela veli kako je prve dvije godine išla u Bolfan u školu, a kako je kasnije u Veliki Ivančec, pa u Mali Ivančec. "Trebalo mi je do škole sat i pol kroz šumu." Smilja Bosanac veli kako je do 1950. godine završila s prekidima šest razreda osnovne škole u Črešnjevici. Milka Marković iz Velikog Botinovca završila je prvo četiri razreda u Velikom Botinovcu, a potom opetovnicu u Velikom Pogancu. Kasnije je još pohađala i "srednju skojevsku školu za političkog radnika".

Veljko Vučković iz Javorovca veli kako su se njegovi roditelji školovali oboje po četiri razreda osnovne škole, a kako je on, kao poslijeratno dijete, išao četiri razreda u Donje Moste, a tri razreda u Kapelu. Majka je, za razliku od njega, koji je pohađao školu u susjednom bjelovarskom kraju, na koji su i danas stanovnici Javorovca više oslonjeni nego na novigradsko područje, pohađala školu u Plavšincu u novigradskoj Podravini. Nada Vujčić, rođena Rojčević iz Delova veli kako je završila četiri razreda osnovne škole, ali kako je majka bila bolesna, a baka stara, morala je prekinuti školovanje. Slično je morala prekinuti školovanje i Milka Liščić iz Plavšince: "Četiri godine sam završila u Plavšincu (1940. – 1944., op.a.), a 1945. sam išla u Bačkoj ponovo u četvrti razred. U gimnaziju sam trebala ići, ali djed nije dao. Trebala je ženska..." Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako se školovao pet razreda. "Prestao sam ići jer mi je bilo daleko, a osim toga dogovorili smo da ću imati jedan razred gimnazije umjesto opetovnice." Grubačević veli kako mu je stric bio profesor u Zagrebu. "Otac mu je bio kovač i on ga je školovao. Bilo je i nekoliko lugara koji su imali školu." Grubačević veli kako su u prve četiri godine imali u Plavšincu "slabog učitelja".

Odnos djece i roditelja najčešće je bio konzervativan. Ipak, bio je daleko manje strog od odnosa koji su vladali na području dinarskog ili peripanonskog areala. Više u šali Miloš Janković se prisjeća kako je "kao dečec dobio za uho, a šiba pod rit". Nada Bodin veli kako ju je "tata znao maziti, a mama

¹⁸ Dragutin FELETAR, "Četiri stoljeća pučkog obrazovanja u Koprivnici" u: *Podravski zbornik* 16, Koprivnica 1990, 33-43.

¹⁹ Ilustrativan je primjer iz Novigrada Podravskog: "Nepismeni ljudi računaju dok im treba na kukuruzna zrna i na grah i na slično te od toga zrnja nameću jedno po jedno na stran". (HAZU, Odjel za etnologiju, S.Z. 237, GRAHOVEC, *Novigrad (Podravina)*, 2.)

ne. Ona je bila stalno zaposlena. Mama je bila šutljiva, a tata pričljiv." Smilju Bosanac baka i djed su najviše mazili. Prema vlastitom iskazu, "baka mi nije dala da čistim kokošnjak, pa je čak umrla u njemu 1952". Milka Marković veli kako je bila bliža s djedom nego s ocem. S djedom je išla na pašu, pa su je po djedu Gaji zvali "Gajkača" što joj je kao špicname ostalo do danas. Ipak, veli kako "nas je tata znao u nedjelju uzeti u šumu brati divlje trešnje. Tata se penjao na drvo i spuštao nam grane da beremo trešnje. Jednom, sjećam se, tata je slagao gnoj kod štale, a gore su bile trešnje. Rekao mi je: 'Nemoj Milka stati na granu da ne pukne.' A ja stala odmah na nju. Pobjegla sam da ne bi dobila batinu." Veljko Vučković također pripovjeda da je bio više vezan za djeda nego za oca. "S djedom sam hodao po šumi i na pašu. U šumi mi je djed pokazao bukve čiji je opseg četiri metra." Nada Vujčić iz Delova veli kako je "tata bio strog. Svi su ga se bojali jer je jako vikao." Milan Vujčić iz Javorovca priča kako je mama bila oštrija od tate. "Ona me za uši natezala. Jednom smo krave pustili, igrao sam se, a krave su otišle u kukuruz i napravile štetu. Poslije sam dobio batina."

O ZANIMANJIMA PRAVOSLAVNOG STANOVNIŠTVA PODRAVINE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Nakon završene osnovne škole gotovo svi moji kazivači ostajali su na zemlji.²⁰ Djevojke su se udavale, a rijetki su bili momci, koji bi izučili neki zanat.

Milan Kučeković iz Ribnjaka veli kako se uglavnom radilo na zemlji i sa stokom.²¹ "Viškove sa zemlje prodavalo se u Ludbregu srijedom, Koprivnici ponedjeljkom i u Križevcu petkom. Tada su ondje bili sajmovi." Sajma u Ludbregu sjeća se Dušan Janković iz Segovine: "Prodavali smo stoku u Ludbregu na sajmu. Bila je to ograđena ledina. Dolazili smo još po mraku iz Segovine s lampama. Onda smo čekali na vagu. Vozili smo odojke i krave." Anka Zoretić iz Belanova Sela veli kako su pješice "terali stoku podravskom magistralom do Koprivnice ili Ludbrega". Nada Bodin veli: "Na sajmove se išlo u Koprivnicu i Ludbreg. Prodavalo se stoku i drva. U Varaždin se nije išlo, osim na okružni sud, a u Bjelovar su dečki išli na vizitu za vojsku. Sve se išlo pješice." Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce veli kako se išlo na sajmove u Kloštar Podravski i u Pitomaču. Nevenka Dulikravić veli da su seljaci iz Velikog Poganca organizirali Srpsku zemljoradničku zadrugu²² 1911. godine i da su prodavali stoku isključivo preko nje na sajmu u Sokolovcu. Miloš Brnica veli da su u zadrugi bila 42 zadrugara iz Ribnjaka i Velikog Poganca. Milka Marković svjedoči kako su sajmovi za stanovnike Velikog Botinovca i okolice bili u Sokolovcu četvrtkom, i kako su svi "tjerali svinje, krave, bikove i janjce". Ipak, njezin otac je odlazio i u Koprivnicu jer se ondje moglo bolje prodati. "Tata je prodavao i u Koprivnici viškove sa zemlje (grah i ulje od tikve), a kupio je kapute, cipele i čarape."

U Ludbreg se iz toga kraja (Velikog Botinovca) odlazilo na sajam samo na Svetu Nedjelju (od četvrtka do nedjelje – tri dana) u rujnu. Milka Liščić iz Plavšince kazuje kako se na sajmove išlo u Bjelovar, Novigrad, Virje, Miholjanec i Koprivnicu. Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako je običaj

²⁰ Prema *Definitivnim rezultatima popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. III. 1931. godine*, Sarajevo 1940, 214-215, 222-225 u rubrici radnika je na području kotara Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg 23724, namještenika 4041, seljaka 97253, a ostalih 10860. (Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, "Društveno-ekonomski odnosi u Podravini od 1939. do kraja 1941. godine" u: *Podravski zbornik 81*, Koprivnica 1981, 36.) Kolar-Dimitrijević piše tekst o "Strukturi seoskog posjeda u Podravini u prvoj polovini dvadesetog stoljeća" u: *Podravski zbornik*, sv. 16, Koprivnica 1990, 14-28.

²¹ U katoličkim selima uz Dravu seljaci su se osim stočarstvom i zemljoradnjom bavili i ribarenjem, ali i radom u šumi i ispiranjem zlata u Dravi. O seljacima Ždale i Novog Virja i o navedenim aktivnostima vidi u: IEF, rkp. 272/1959, Ivan IVANČAN, *Folklor Podravine*, 1955, 11-16; I. IVANČAN, "Ribolov u selima Molve, Repaš, Gornja Šuma i Novo Virje" u: *Podravski zbornik 81*, Koprivnica 1981, 150-161; D. FELETAR, "Zlatari i splavari na Dravi" u: *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec 1982, 251-264; I. IVANČAN, "Zadnji zlatari na Dravi u Molvama" u: *Podravski zbornik 82*, Koprivnica 1982, 223-229; E. N. LASZLO, "Panonsko zlato" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 207-218; D. FELETAR, "Zlatarstvo i splavarstvo na Dravi" u: *Podravski zbornik 76*, Koprivnica 1976, 116-132.

²² Na isti način na koji su osnivane Srpske zemljoradničke zadruge osnovan je niz Hrvatskih seljačkih zadruga u velikom broju mjesta u Podravini. O tome vidi u: D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 284-285.

bio da se ide na sajmove u Novigrad Podravski. "Išlo se pješice na sajmove. Svinje su se vozile, telici prevozili na kolima, a ostala se stoka gonila. Konjski sajmovi su se održavali u Koprivnici. U Đurđevac se išlo na konjski sajam, a u Virje na stočni. U Novigradu nije bilo konjskog sajma. U Miholjancu bio je jedan dan u godini sajam i kram. To je bio konjski, svinjski i stočni sajam. Dolazili su majstori iz svih krajeva (oni koji su izrađivali posuđe i alate). Dolazili su od Bjelovara, od Drave, od Đurđevca i Koprivnice. Bio je glasovit. Kupci su bili Nijemci koji su dolazili kupiti teške volove, i za tu priliku su ljudi tovali robu. Tražili su volove od četiri godine starosti. Volove su uzimali samo radi mesa. Bikovi nisu imali kupca, pa se telad štrojila malena. Ovaj kraj je bio pretežno stočarski, a manje svinjogojski."

Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca prisjeća se kako je njihova obitelj imala izuzetno veliko imanje: od 18 jutara. Međutim, nakon Drugog svjetskog rata nisu imali ni kobile da bi obrađivali tu zemlju. U obiteljima gdje nije bilo mnogo muškaraca ili djece koja su mogla raditi na zemlji uzimali su se slugani. Nevenka Dulikravić veli kako su imali slugu iz Osijeka Vojakovačkog, pravoslavnog sela kod Križevaca. "On je bio kao dijete došao kod nas. Bio je član obitelji. Baka ga je oženila, pa je poslije rata radio kao podvornik u zadrugi u Velikom Pogancu gdje je i umro." U Segovini su slugani bili iz obližnjeg Međimurja. Miloš Janković, čija je obitelj imala daleko najveće imanje od svih ispitanika, od pedeset jutara, imala je slugane iz Donje Dubrave i Preloga. Nada Bodin iz Prkosa veli kako je u njihovom selu bilo onih koji su imali i po 20 jutara zemlje. "Oni su trebali slugane. Slugani su dolazili iz ludbreškog kraja, gdje je bilo obitelji i sa sedmoro ili osmero djece, najviše iz Struge i Hrženice. Radili su za dva-tri odijelca, tri para veša, hranu i spavanje. Ta su djeca spavala u komorama (malim pomoćnim objektima uz glavni stambeni objekt, op.a.). Dolazili kod nas i iz Međimurja. Bila su ta djeca ušljiva. Jednog sam od ušiju ja očistila."

Miloš Brnica iz Velikog Poganca napominje kako su sluge u Pogancu bili iz Međimurja, a posebno se sjeća troje djece koja su došla iz Kotoribe.²³ Prema svemu sudeći, obitelji mojih kazivača nisu bile

²³ O nadničarima i slugama ima zapisa: Marija Bango, rođena 1917. u Legradu, u svojem rukopisu o životu i običajima u Podravini između dva svjetska rata veli kako je kao djevojčica od 11 godina išla čuvati u okolnim selima krave, guske, djecu ili pljeviti u vrtu. Dakle, činjenica je da su djeca iz siromašnih podravnih obitelji odlazila na rad u bogatije obitelji. "Ludi i žene, dakle i dečki, da bi si nekaž zaslužili, išli su delat drugem na pole. Nadnice su bile male, najviše se delalo za jelo, tj. za korpu krumpira cel den je delal, od svitanja do zalaska sunca." (IEF, rkp. 1018/1981, Marija BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 57). "U Drnju je kod crkve Svetog Jurja do 1940. godine postojao sajam slugu. Sluge, koji su ostali bez gospodara, ili su željeli promijeniti službu, dolazili su ovamo i tražili nove gazde. Ovamo su dolazili i gazde koji su trebali nove sluge." (IEF, rkp. 193/53, Zvonimir LOVRENČEVIĆ, *Svadba u Drnju (narodni običaj)*, 1). Što su nadničari dobivali za hranu zapisala je također Marija Bango: "Jedna starica, bivša radnica za nadnicu, pričala mi je da su ih hranili kako gdje. 'Retke su bile one gazdarice koje su nas dobro hranile. Do zajtreka smo se već nadelale. Jestu su nam donesli oko osme vure i to prežganu juhu, negdi kukuruzne žgance, negdi debelu slaninu koju smo teško jeli onak samu s kruhom. Za obed bi dobili gda kiselo mleko, gda družganoga belog graha. Sećam se da je pri jenom gazdi došla na stol zdela s kiselim krompirom, a gori nekaž črnoga kak klobasa. Prvi si je nametal v tanjir, mislili smo da bu klobase i za druge, ali nije bilo, bila je ta samo jedna. No kad je taj pojel krompir, počel je rezat klobasu, ali ju nikak ni mogel prerezati. Unda smo vidli da je to bil miš, a ne klobasa. A mi smo mu prije bili jalni.' Agnes Bango priča koliko su radili: 'Od ishoda do sunčevog zahoda, a dok smo žito kosili, unda i do pol noći. Po večerji smo išli nazaj na delo. Mašina je kosila, a mi ženske smo nabirale v snope. Kad smo snope povezale, onda smo napravili križe, v saki po 21 snop. Jedan snop je išel gori kaj je držal snope skup. Muži su kosili s kosama.' (M. BANGO, "Kako se hodilo na delo pred prvi svetski rat i po ratu" u: *Podravski zbornik* 85, Koprivnica 1985, 131- 132.). Opis žetve i vršidbe daje i Nada Matijaško. "Prije odlaska na njivu težaki se okupe u kući domaćina. U Kalinovcu najprije popiju rakiju, vino ili neki od domaćih likera, a zatim jednu trgance, sir z vrhnjem, špek, belu kavu, digani kolač s orejem ili makom, a u Kunovcu, nakon obavezne rakije fruštukuju cipov (beli kruh), šćipance ili rezance ili mlince z masti i vrhnjem; prežganu juhu ili belu kavu. Ako je njiva blizu, ide se pješke, a ako je daleko, voze se kolima. Ili kako nam rekoše: Bogataši su se pelali. Već po izlasku iz dvorišta počinje pjesma. Nekada su to bile pjesme s tekstovima o vrijednim žeteocima ili željno dočekanom zreloom žitu tj. prave žetvene pjesme. Pjesme su pjevali idući na polje i vraćajući se kući, a također i u manjim predasima. Ana Semren opisuje: 'Dok smo zišli na mekotu onda smo si malo otpopevali i jedno kolo odigrali oko zastave koju smo fteknuli v žito. Zastavu smo si same napravile – na štap zavezale crvenu šamlju, belu bluzu i plavoga fertuna. ...' Ivan Balija priča što su žeteoci jeli: 'Kuhali su im žgance i kaše, najprostejše jer su bili bokci, a neko ih je i pitaj kaj bi jeli. Bili su zadovoljni ak su piti dost dobili, jer nije svaki gazda dal kolko su šteli. Navečer su popevali dok su si v štagalj legli, to su bili sve mladi dečki. U

toliko siromašne da bi djeca morala služiti u bogatijim krajevima. Možemo zaključiti da su češće obitelji iz pridravskih i podravske nizinskih mjesta, a posebno iz međimurskog područja, slale svoje članove na rad bogatijim pravoslavnim obiteljima u Bilogorsko-kalničkom prigorju.

Osim slugana uzimali su se za ljetnih radova i nadničari. Nevenka Dulikravić veli: "Dolazile su nam nadničarke iz Poljanca, Slanja. Radile su za kukuruze. Bilo ih je pet ili šest cura i nikada nisu htjele spavati u kući već u štaglju." U Segovinu, kako veli Dušan Janković, nadničari su ponekad dolazili čak iz Klenovnika iz Hrvatskog zagorja. Nada Bodin kazuje kako su "nadničari bili siromasi koji su mlatili žito. Dobivali bi jednu desetinu. Ili su radili za slamu za pokrivanje kuća. Kuće u Zagorju bile su ritkom pokrivene." Miloš Brnica priča kako su "radnici dolazili iz Ludbrega, Svibovca, Slanja, Leskovca. Dobivali su nadnicu sedam ili osam dinara. Ako je kosio, dobio je i do dvadeset dinara." Nedjeljka Vadion se prisjeća da su njezini roditelji kao nadničare uzimali Rome iz Bolfana.

I nadničari, kao i sluge, dolazili su iz Međimurja. Milan Vujčić kazuje: "Kad se pšenica kosila, a tada su bile zaprežne kosilice, većinom su u Javorovac dolazili ljudi iz Međimurja raditi. Bili su po mjesec dana i radili za žito – kukuruz i pšenicu. Išli su redom od kuće do kuće i nudili svoje usluge. Imali smo volove i po obavljenom poslu vozio sam kukuruze u vagon u Novigrad za Međimurje. Bila su puna kola kukuruza: bilo ih je pet koji su dolazili iz Međimurja. Jedan je bio Ivo i imao je sedmero djece. Trebalo ih je uzdržavati." I Miloš Grubačević govori o Međimurcima koji su dolazili na rad u Srdinac. "Bio je običaj da su iz Međimurja dolazili ljudi na rad, na nadnicu. Bilo je puno zemlje, pa su ih naši seljaci plaćali. Međimurci su bili prenapučeni i vrlo siromašni s puno djece i svaki koji je išao kod nas raditi i koji je imao djece vodio ih je sa sobom. Nudili su djecu da ostanu kod nas na selu. Mi smo imali jednog kod nas, došao je sa šesnaest godina, ostao je bez oca, a mama ga je dovela kod nas. Ostao je pet godina kod nas neprestano. Poslije je otišao u vojsku i ostao u Beogradu zaposlen. Bio je iz Dekanovca. Bilo ih je koji su bili i duže. Dobivali su za službu hranu i odijelo. Niti jedan se nije oženio u selu, a mnogi su kasnije dolazili na nadnicu."

Dobrosusjedski odnosi na selu od posebne su važnosti. Zato se nije uvijek plaćalo nadničare, već se radilo i "na vraćak". Tako je suprug Milke Marković nakon Drugog svjetskog rata išao sa strojevima orati zemlju doseljenicima iz Hrvatskog zagorja u Grdak. "Nije to radio za novac, već za težake. Za uzorano jedno jutro dobio bi devet dana težaka." Milan Vujčić veli da se nije išlo samo u rad na zajam u poljoprivredne radove već i kod gradnje kuće.

Na zemlji se sijalo kukuruz, pšenicu, heljdu, stočnu repu i drugo, kako veli Nada Bodin iz Prkosa. "Sve se vozilo na stanicu u Rasinju za vojsku." U skladu s proizvodnjom i uzgojem bila je i prehrana. "Ujutro smo jeli žgance, juhu, popodne rezance od crnog brašna, grah i zelje i kukuruzni kruh i mlijeko. Jednom ili dva put godišnje klalo se prasca i čuvalo ga se za kosidbu." – kazuje Nada Bodin.²⁴

Koprivnički Ivanec su dolazili također Zagorci, a u Štaglincu su sami mlatili i šikali. ...' Marija Vrban iz Ivanca veli: 'Dolazili su i Međimurci kaj su nam čelili, po četvorica. Spali su v štaglju, a dizali se v kmici, v četiri vure, i delali do kmice. Na polne su si počinuli. Baka je ipak gledala da dobro jedu. ... Budući da su (žeteoci, op.a.) dolazili pješice, po povratku u Zagorje i Međimurje unajmili bi kola.'" (Nada MATIJAŠKO, "Žetva i vršidba II" u: *Podravski zbornik*, sv. 17, Koprivnica 1991, 93-100.)

²⁴ Prehrana kod katolika je bila istovjetna. "U jutro prežgana juha i žganci, prosena kaša, bijela kava s cukorlinom. Na podne kuhala su se druga jela, kisela repa ili kupus s komadićem mesa ili sušenim kobasicama, krumpir pečen u pećnici, juha od rajčice, grah, rezanci s orasima, sirom ili pekmezom. Mama je u tjednu pekla kuruznjaču ili pogačice, ponekad i buhtle od dizanog tijesta, jer je za nas djecu bio potreban kolač makar bio i jeftiniji. Samo u nedjelju bio bi bolji ručak, kada se kuhala kokoš za juhu, a prilog mesu bio je pire krumpir s umakom od rajčice ili hrena. Ponekad se pekla guska, osobito na velike blagdane ili imendane. Tada smo imali orehnjaču ili makovnjaču, štrudle sa sirom, a isto tako i sitne kolače koje bi mama ispekla koji dan prije. Za šećer je bilo teško odvajati toliko novca koliko ga je trebalo za bijelu kavu, pa su se žene iz pokrajnjih sela bavile preprodajom cukorina, što je mama kupovala svaki mjesec, a mjera je bila po svakom naprstku, pa se tako i plaćalo. Tjedan prije Božića, kad bi se klali prasce, koje smo sami othranili vlastitom kukuruzom i bundevama, bilo je kolinje, veselje osobito za nas djecu. Tada bi mesar dao mjehur kojeg smo napuhavali. Mesar je napravio krvavice i kobasice. Meso određeno za sušenje, i to šunke i slanina, bunceki od lopatica i sve drugo bilo je soljeno i stavljeno u veliko korito. Drugi dan bi mama skuhalo smjesu koja se sastojala od mrkve, češnjaka, papra, lovorovog lista, soli, vode i octa, napravila je rasul. U tome se meso pacalo 3 tjedna, svaki dan bi se moralo okretati tako dugo dok nije išlo na dimljenje u sušaru. Slanina, koja je bila određena

Milka Marković svjedoči također kako se "u jesen radilo kolinje. Nije bilo škrinje. Peklo se i zalijevalo u mast. Nije smjelo doći zraka i onda bi stajalo i po šest mjeseci. Kobasice i kulene sušilo se na tavanima, a imalo se pilića, purana, gusaka i pataka." Milka veli kako se u proljeće javljala oskudica kada bi ponestalo krumpira. Posuđivalo se najčešće od susjeda. Milka Liščić iz Plavšince kaže kako se "kruh mijesio doma. Hranile su se svinje, mladina a sijalo heljdu i grah. Bila je uljara u Bregima gdje se donosilo koštice od tikvi i dobivalo se za ulje ili novac. Kuhalo se na ulju ili na masti. Kolači su se pekli digani i sitni. Kad je došla struja sve se promijenilo. Došle su škrinje i frižideri."

Miloš Grubačević iz Srdinca kazuje kako se "jelo pretežno mliječne proizvode. Uspijevala je pšenica. Tu kod nas je bila dobra pšenica i visoki prinosi. Mi smo mogli postići da imamo pšenicu 16 do 20 metričnih centi po jutru, dok je Podravina imala 10 do 12 metričnih centi, a neki krajevi ispod 6 centi. Oboljevaio je list na pšenici i kad je hrđa napala pšenicu, pšenica nije davala ni pola svojeg prinosa. Podravci su sijali jako malo i jeli kukuruzni kruh, a mi smo jeli bijeli kruh. To je bilo zato što je u Podravini bilo magle, a kod nas nije." U bogatijim kućama, kakva je bila kuća djeda Smilje Bosanac iz Male Črešnjovice jele su se redovito piletina, svinjetina i janjetina. "Djed nije htio jesti ni juhu ni kolače. Samo je jeo meso, a ja nisam htjela jesti janjetinu."

Osim stočarstvom i zemljoradnjom podravski pravoslavci su se bavili i vinogradarstvom. Milka Marković veli kako su "svi imali vinograde. Malo tko da nije imao klijet. U jesen je postojao čuvar vinograda".

Zajedničke seoske zemlje prisjeća se Miloš Grubačević. On veli kako je Srdinac imao zemljišnu zajednicu – Gmajnu, od 28 jutara gdje je svaka obitelj imala jedna komad zemlje. "Imali smo bunar na Gmajni i veliku baru koja je bila za napajanje stoke, a guske su se tu isto tjerale na ispašu. Na toj se bari pralo rublje u koritima i voda se koristila za pčelare i prskanje vinograda. Šezdesetih godina državne su vlasti to zemljište predali općini Novigrad Podravski, a ona je to poklonila Šumariji Koprivnica bez naknade seljacima."

Majstora je po selima bilo malo.²⁵ Ipak, Miloš Janković iz Segovine veli: "U mojoj kući nitko nije znao zanate. Imali smo konje, krave i volove. Konje su potkivali kovači iz Čukovca i Bolfana. Burad je na primjer radio pintar iz Ludbrega. Lončariju su radili ljudi iz Zagorja, iz okolice Novog Marofa, i iz Križevca i nosili su ih po selima. Za lončariju im se davalo žito u posudu." Dušan Janković, također iz Segovine, veli kako su u njegovom selu od obrtnika postojali samo stolar i mašinobrar. I Milka Marković kaže kako je poslije Drugog svjetskog rata, kada se ona iz Velikog Botinovca udala u selo Grdak, bilo malo obrtnika. "Uglavnom su se doseljavali. Kovač je u Grdak stigao iz Zagorja."

za mast rezala se u male komadiće i pekla na vatri u posudi dok bi se iscurila sva mast. Čvarci su se dobivali tiskanjem i cijedenjem u stroju za čvarke. Meso koje je bilo određeno za pečenje nakon soljenja drugi dan mama je pekla u tepsiji, u pećnici, na komade, koliko je bilo potrebno za jedan obrok, te je stavljala u veliku posudu i zalila mašću. Tada nije bilo hladnjača ili frižidera, pa su se domaćice snalazile načinom da se pečeno meso sačuva u masti. Kad je bilo potrebno, izvadio se komad, k tome ispekao krumpir i uz salatu ručak je bio brzo gotov." M. JAMBREŠIĆ-ŠTEFANIĆ, "Stara Koprivnica u sjećanju" u: *Podravski zbornik*, sv. 24/25, Koprivnica 1998/1999, 308-309. O prehrani na području panonaskog areala koji je odgovarao i prehrani Podravaca vidi u: J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 105-108.

²⁵ Godine 1939. na području proširenog kotara Koprivnica (koji je obuhvaćao od te godine i đurđevačko područje, osim Pitomače) bilo je 85 obrtničkih radnji u općini Drnje, 89 u općini Đelekovec, 212 u općini Đurđevac, 47 u općini Ferdinandovac, 69 u općini Gola, 127 u općini Kloštar, 317 u općini gradu Koprivnici, 103 u općini Novigrad Podravski, 52 u općini Sokolovac i 266 u općini Virje. Dakako da je većina tih radionica bila smještena u općinskim središtima. Interesantna je i struktura obrtnika: kovača i potkivača 139, bravara 23, strojobravar 7, mehaničara 4, vodoinstalatera 10, kotlara 2, nožara-brusara 4, bojadisara-čistionica tekstila 6, lončara 6, klesara 5, staklara 3, zidara 101, tesara 22, soboslikara 11, pećara 6, zdenčara 1, kolara 69, bačvara 44, drvotokara 14, stolara 121, postolara 213, remenara-sedlara 13, mesara-kobasičara 77, pekara 41, slastičara 10, brijača 31, frizera 2, fotografa 5, tapetara –dekoratera 2, dimnjačara 9, svjećara-medičara 14, brdara (za tkanje) 2, pečenjara 2, pilara drva 3, mlinara 120, pilana 7, vlasnika vršalica 8, ciglara 4, električara 2, proizvodnja cementne robe 7, urara 8, sodara (proizvodnja soda vode) 6, crijevara 1, ljekara 28, vađenje šljunka 2, nožara 3, opančara 1, proizvodnja likera 2, knjigovođe 3 i sapunara 1. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 306-307)

Anka Zoretić veli da je u Malom Ivančecu bio kolar i kovač. U Velikom Pogancu bila su tri kovača, a šusteri su dolazili iz Kunovec Brijega. Vapnari su bili iz Osijeka Vojakovačkog (križevačko područje). Mlin je postojao prema riječima Milana Kučekovića u Ribnjaku, a u Javorovcu su mlinari uglavnom bili Hrvati.

Bilo je i trgovaca.²⁶ Trgovina po kućama bila je uobičajena. Prodavali su se koštice, orasi, grah i jaja. "Žene su dolazile iz Zagorja", prisjeća se Miloš Brnica iz Velikog Poganca. O takvoj vrsti trgovine govori i Smilja Bosanac iz Male Črešnjevice. "Romi iz okolice Pitomače prodavali su nam robu." Trgovine su postojale uglavnom u većim selima. Tako je Nikola Utješinović držao trgovinu u Velikoj Črešnjevici, a po veće nabavke su seljaci iz okolice išli u Pitomaču "kod Židova", u Velikom Botinovcu Nikola Kalinić, u Javorovcu su postojale dvije trgovine (Mile Miljur i Pero Jakopović), u Delovima su bile dvije trgovine (neki Radaković i Židovi), u Velikom Pogancu trgovinu i gostionicu držao je Mijo Pavković, a davao je na veresiju (i, prema iskazima svjedoka, nije bilo druge trgovine od Sokolovca do Rasinje), a u Prkosu je trgovinu držao neki kordunaš Cvitić. Od trgovaca na veliko Nada Bodin iz Prkosa sjeća se Cvetka Savića. On je tovario volove i transportirao ih u Beč. Milka Liščić kazuje kako su postojali Talijani koji su išli po kućama, kupovali marvu i vozili je u vagone.

Malo je bilo onih koji su radili u državnoj službi ili kod privatnika za fiksnu plaću.²⁷ Miloš Grubačević iz Srdinca veli kako je u Srdincu bio samo lugar zaposlen u državnoj službi. Moglo se dobiti posao i u rudniku u Javorovcu (radio je samo pred rat i jedan dio rata) i u Novigradu u ciglani ili paromlinu.²⁸ O rudniku u Javorovcu kazuje Milan Vujčić čiji je otac neko vrijeme radio u njemu: "Rudnik je bio 500 metara daleko od naše kuće. Još se vidi ulaz, a radio je i za Kraljevine Jugoslavije. Godine 1941. došao je za upravitelja rudnika neki Švabo – general. Bio je kod nas na stanu. Tata je dobio poziv za vojsku, ali je mogao raditi u rudniku mjesto da ide u vojsku. U rudniku su koristili karabitke lampe. Tata je čistio te lampe, a ja sam mu pomagao. To je trajalo oko godinu dana. Onda se pojavio plin u rudniku, pa smo čistili benzinske lampe. Imale su kao male četkice za zube. Radio je rudnik do 1943. pred jesen, do dolaska partizana iz Zdjelica (bjelovarski kraj, op.a.). Do tada se sipao ugljen u kamione i vozio na stanicu u Novigrad. Partizani su zapalili rudnik, pa je sve eksplodiralo. Kasnije se više nije radilo jer je sve bilo drveno, pa se rudnik počeo urušavati." Veljko Vučković iz Javorovca isto veli kako je njegov otac radio u rudniku. "Bio je pomoćni kopač i ondje je radio oko godinu dana. Puno muških iz Javorovca je radilo u rudniku." Rudnici su prema riječima Milana Kučekovića iz Ribnjaka postojali i u Sokolovcu, Rasinji i Vojakovcu (križevačko područje).

U doba velike ekonomske krize, i što zbog nemogućnosti preživljavanja od rada na vlastitoj zemlji što zbog mnogoljudnih obitelji, što zbog niskih cijena poljoprivrednih proizvoda i stoke, jedan, nevelik, dio stanovnika podravnih sela odlazi u inozemstvo. Odredište je ponajčešće bila Amerika (SAD).

²⁶ Godine 1939. na području velikog kotara Koprivnica bilo je registrirano čak 297 trgovačkih radnji. U općini Koprivnica bila je 81 trgovačka radnja (najviše na području grada Koprivnice), u općini Novigrad Podravski 29, u općini Đelekovec 25, u općini Drnje 23, u općini Sokolovac 17, u općini Gola 11, u općini Virje 41, u općini Đurđevac 39, u općini Kloštar Podravski 27 i u općini Ferdinandovac 14 trgovačkih radnji. Najmanje je trgovaca bilo u selima Bilogore i Kalnika. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 308).

²⁷ Postojale su ipak brojne firme koje su mogle zaposliti seljake. Tako je na koprivničkom području u međuratnom periodu djelovalo 40 pogona (iako ne svi istovremeno), na području Đurđevca i okolice 18 pogona, a na području Ludbrega 12 pogona. Na području čitave Podravine bilo je ukupno 70 pogona sa 2739 radnika. Najviše zaposlenih je bilo u kemijskoj industriji Danica (njih oko 500). D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 292-293.

²⁸ O rudnicima u Podravini velik je rad napisala M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Prijeratno podravsko rudarstvo" u: *Podravski zbornik* 78, Koprivnica 1978, 49-59; M. KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, "Rudnici ugljena u Glogovcu do 1941. godine" u: *Podravski zbornik* 77, Koprivnica 1977, 30-38 i D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 289-296. Dr. Kolar navodi u prvom članku da su u 19. i 20. stoljeću u Podravini djelovali ovi rudnici: Carevdar, Sokolsko-Iepavinski rudnici, Glogovac, Donjara, Kamenik, Mučna Reka (Rudnik S. Gottesmanna), Mučna Reka (Unija), Mučna Reka-Koprivnica (Žljebic), Jagnjedovac, Podravska Subotica (2X), Koledinci, Bilo (Novigrad), Javorovac, Kozarevac, Petrov dol i Pitomačko-črešnjevački rudnici.

Ipak, za razliku od nekih drugih dijelova Hrvatske, odlazak u Ameriku nije ondje bio toliko čest. Nada Vujčić iz Delova kazuje kako nije ondje bilo mnogo onih koji su otišli u emigraciju, budući da je "bilo dosta zemlje". Milan Kučeković veli da je svega troje ljudi iz Ribnjaka bilo u Americi. "Od svekra otac otišao je u Ameriku i ondje se ponovo oženio. Umro je u Americi. Baka nije dala djeci da idu u Ameriku." Miloš Janković iz Segovine veli kako je iz Segovine otišlo četvero u Ameriku. "Jedan je ostao u Americi, a troje ih se vratilo. Kupili su zemlju novcem koji su zaradili u Americi. Bili su iz siromašnijih kuća." Nada Bodin iz Prkosa veli kako ih je iz Prkosa otišlo osmero u Ameriku. "Neki su se vratili, čini mi se njih petero. Prvi koji se vratio je iskopao bunar dubine između 16 i 19 metara. A davalo se za bunar i po troje marve. Ciglom ili kamenom se zidalo bunare. Grofovski bunar u Prkosu je bio dubok 19 metara, a širok 1,5 metar."

Anka Zoretić iz Belanova Sela sjeća se kako je i jedna žena otišla u Ameriku. "Neka Milka Vujašinović iz Ribnjaka sama je otišla u Ameriku dvadeset i neke." Nedjeljka Vadion iz Bolfana priča o svojem djedu koji je otišao u Ameriku 1902. godine. "Došao je samo jednom iz Amerike. Onda je otišao drugi put. Pisao je mojem tati, a svojem sinu, da mu pošalje novac za kartu natrag 1937. ili 1938. Tata mu je napisao da se obrati svojim sestrama za novac za šifkartu. Kad je umro u Americi u Drugom svjetskom ratu došao je neki novac od njega. Bio je u Detroitu i ondje je radio kao industrijski radnik." Osim toga, Nedjeljka navodi kako nitko u selu nije bio zaposlen u državnoj službi. Zato su, kako veli, svi živjeli na grbači onih koji su bili u Americi.²⁹

SUŽIVOT PRAVOSLAVACA I KATOLIKA

U međuratnom periodu odnosi između pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Podravini bili su dobri. O tome svjedoče brojni iskazi mojih kazivača. Milan Kučeković veli kako su sluge i nadničari u njihovim kućama uglavnom bili Hrvati - kajkavci iz sela Slanja i Leskovca između Ludbrega i Varaždinskih Toplica. "Nikada se tu nije kajkavski pričalo. U Ribnjaku nije bilo puno Hrvata. Čak su oni više pričali štokavski nego mi kajkavski." O razlikama u govoru priča i Smilja Bosanac: "Samo se u Maloj i Velikoj Trešnjevici govorilo štokavski, a u Kozarevcu, Pitomači, Grabovnici i Otrovancu kajkavski." Miloš Janković iz Segovine se prisjeća: "Poštivali smo katoličke svece i nismo radili taj dan. Nismo išli u njihovu crkvu, ali smo poštivali taj dan. I oni su poštivali naše svece. Ženili smo se međusobno. Matija Grgetić i Ferdinand Grgetić (katolici, op.a.) su oženili pravoslavke, a djeca su im bila pravoslavne vjere." Nada Vujčić iz Delova isto tako veli da su bili uobičajeni miješani brakovi: "Mama je bila Hrvatica i već je tada (tridesetih godina dvadesetog stoljeća, op.a.) bilo uobičajeno da se žene miješano."

Interesantan je primjer koji navodi Danica Radmilović, kako je u Radeljevom Selu jedan sluga iz Međimurja odlučio uzeti za ženu katolikinju iz toga sela. Najbliži katolički svećenik bio je u Maloj Subotici. "Pop ih je pitao jel' znaju molitve. Mladić je na to odgovorio: 'Ja od sedme godine kod Vlaja služim', a djevojka je jedva nešto znala. Kad je pop rekao da ih neće vjenčati, mladić je izjavio: 'Idemo kod vlašskog popa, pa će nas on ženiti.' Pop iz Subotice je trčao za njima da će ih ipak ženiti." I kod

²⁹ I iz katoličkih sela stanovnici su odlazili u Ameriku. Aga Snopek, rođena Gašpar, iz Legrada, veli: "Mi smo bili deset pri hiži. Japa su bili v Ameriki. Vekši dečki su spali v štali, a jen menši je spal v hiži na klopi. Mi smo bili 10 dece. Japa je potlam spravili v Ameriku moju starešu sestru Micu i mojega brata Štefa. Japa je došel dimo 1920 leta, dvadeset i prve smo hižu delali, a dvajst druge sem se ja venčala. Pet pari su se venčali te den." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 55). "Muški su išli tijam v Ameriku. Za mnoge se više nigdar ne čulo. I tam su znali biti prevareni, izgubljeni, unesrećeni: po nekoj se vrnul i dal zazidati hižu, a neki su tam dali povleći kojeg od svoje familije." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 57). "U Sjevernu Ameriku išla je iz Legrada grupa muškaraca 1907. radili su u Pensilvaniji u rudnicima, a neki su se vratili 1920. Donijeli su nešto novaca da poprave kuće i štale. Druga je grupa išla 1913. Muški su išli ilegalno, a djevojke na pasoš koji su im poslali očevi koji su već tamo radili. Djevojke su se ondje udavale za Podravce. Jedan se vratio sa ženom strankinjom. Nakupovao je konje i poljoprivredne strojeve, ali mu žena nije htjela raditi na zemlji. Jedan se vratio, ali nije donio dosta novaca da popravi kuću, pa je otišao natrag. Dvojica su došli bez novaca, samo s navikom da žvaču duhan. 1927. su odlazili u Argentinu i Australiju. Od tih su se dvojica vratili, a ostali nikada." (M. BANGO, "Kako se hodilo na delo pred prvi svetski rat i po ratu" u: *Podravski zbornik 85*, Koprivnica 1985, 131- 132.)

sprovoda je bilo slično. Danica Radmilović se prisjeća kako je neki katolik iz Velikog Poganca bio u zavadi s katoličkim svećenikom, pa kako ga ovaj nije htio pokopati. "Njegov sin je išao kod pravoslavnog popa kada ga katolički nije htio pokopati." Veljko Vučković iz Javorovca veli kako su poslije Drugog svjetskog rata doselili rimokatolici iz Hrvatskog zagorja. "Došli su Zagorci iz Bednje i Ivancica, i njihove su se cure udale za pravoslavce." Miloš Brnica iz Velikog Poganca kazuje o odnosu prema katoličkoj crkvi: "Išli smo u Glogovnicu i Apatovec. Tamo su katolici. Nosili smo iz Apatovca za pogaču apatovačku kiselicu, a u Glogovnicu smo se išli zavjetovati u katoličku crkvu za zdravlje. Za zdravlje stoke išlo se u katoličke crkve u Močile i Carevdar."

I na đurđevačkom području bilo je slično. Smilja Bosanac iz Male Črešnjevce kazuje: "Svi smo se zajedno družili. U crkvu Svete Nedjelje (318 bogonosnih otaca u Maloj Črešnjevici, op.a.) svi su dolazili. Na tom mjestu postoje duboki bunari. Izvor je usred brijega. Tamo se prikazala slika Svete Nedjelje i onda su sagradili crkvu. Bunar je usahnuo kada su popovi počeli prodavati vodu jer je voda bila za liječenje. Mnogi su se zagovarali Svetoj Nedjelji. Zbor je bio na Svetu Nedjelju 318 bogonosnih otaca i na Malu Gospu u jesen."³⁰ Smilja veli isto tako da kada netko umre i ona moli s katolicima kronicu. Danica Radmilović veli kako je na kramu u "manastiru bilo više njih (katolika, op.a.) nego nas". Milka Marković iz Velikog Botinovca veli: "Postojali su zagovori. Od Uskrsa do Spasova nitko nije smio raditi na polju četvrtkom. Bio je to zagovor od tuče, a imali su ga i pravoslavci i katolici." Nada Bodin iz Prkosa veli o tome kako su se pravoslavni Srbi u tome kraju osjećali: "Imali smo dobre međusobne odnose. Bili smo pravoslavci i osjećali smo se kao pravoslavci. Nismo Srbi jer nismo rođeni u Srbiji." U Drugom svjetskom ratu posebno su se cijenili oni koji su zadržali dobre susjedске i međunarodne odnose. Milan Vujčić iz Javorovca veli kako je od "64 kuće u Javorovcu bilo tri ili četiri kuće Hrvata. Oni u ratu nisu otišli u ustaše ili domobrane. Oni su spašavali domaće stanovništvo. Jedan iz obitelji Sivec je uvijek doznavao što ustaše spremaju i javljao je suseljanima što će biti, pa su se ljudi mogli spremati."

O DRUŽENJU, UPOZNAVANJU I SVADBENIM OBIČAJIMA

Uz rođenje djeteta i smrt, vjenčanja i običaji oko vjenčanja bili su najvažniji dio svakodnevice seljaka između dva svjetska rata (baš kao što su to i danas). Običaji katolika i pravoslavaca su odgovarali uobičajenom redosljedu koji je u stručnoj literaturi prvi obradio etnolog Milovan Gavazzi. Redosljed se sastojao od zagleda (ogleda), prošnje, obilježja, zaruka (tj. prstenovanja), svadbe i pohoda (prvića).³⁰ Dob sklapanja braka uglavnom je bila do dvadeset i četiri godine za muškarce, a do dvadeset godina za žene. Više od 50% mladih muškaraca i djevojaka su u razdoblju između dva svjetska rata unutar tih dobni granica sklopili brak.³¹

Milan Kučeković iz Ribnjaka opisuje kako se njegov otac pripremao za drugu ženidbu. "S prvom ženom nije imao dobre odnose. Mama je bila iz Male Rijeke. On je obavijestio njezine da dolazi u prošnju. Mama i njezina obitelj uzeli su kaparu i s kaparom su izvršene zaruke. Kroz četrnaest dana održavala se svadba. Tom je prilikom određen i svatovski domaćin. On je bio ozbiljna starija osoba. Kumstvo je bilo nasljedno, a na mirenje se išlo nakon svadbe u 'prviće' kod mlade." Nada Bodin veli kako su djevojke vrlo često vraćale kaparu odustavši od vjenčanja. Nevenka Dulikravić veli kako se njezin otac također dva puta ženio. Prvi put mu je žena umrla (vjerojatno pri pokušaju abortusa), a drugu ženu je našao u Osijeku Vojakovačkom (područje kotara Križevci), i ona mu je u miraz donijela dva rala zemlje. Nevenka spominje i zanimljivost da se njezin pradjed dva puta ženio. Drugi put se ženio već kao starac (za pojmove onog vremena starac je bio čovjek od četrdeset godina). "Imao je već kćeri za udaju, a on se ženio. Baka je pričala kako je sa zaovama plela opremu za svoje vjenčanje, a otac joj se ženio." Dušan Janković kazuje kako je njegov otac stigao s izučavanja zanata iz Sombora.

³⁰ Svaki od ovih elemenata pomno je obrađen u: J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 163-183. Moji kazivači nisu opisivali svaki dio svadbe, pa su stoga opisi nepotpuni, ali mogu koristiti za dalje istraživanje običaja Srba u Podravini.

³¹ J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 257-258.

"Trebao se oženiti. Mladi su se upoznawali ili na zabavama ili u crkvi. Tako je upoznao i mamu." Mjesto upoznavanja mogli su biti kramovi (kod crkve) i na čijanju perja i trijebljenju kukuruza, kako kazuje Milka Liščić iz Plavšince. Upoznavanje je najčešće bilo u kramovima u Vojakovcu (križevačko područje), Velikom Pogancu, Sesvetama (križevačko područje), Čukovcu i Lepavini.

Miloš Grubačević veli ovako: "Muška i ženska omladina išla je u crkvu gdje su se vidjeli i na neke kramove koji se odvijaju na nekim proštenjima i u Lepim vinima. Bilo ih je iz udaljenih mjesta. Oko pola sela bile su domaće djevojke koje su se udale u selu. U crkvu u Plavšince dolazili su djevojke i mladići iz devet sela parohije: Vlaisav, Borovljani, Jeduševac, Dijelovi, Glogovac, Javorovac, Plavšince, Bakovčice i Srdinac." Anka Milošević iz Bolfana priča kako je otac bio iz Bolfana. "Imao je još četiri brata, pa se priženio. Bio je u Americi i onda se priženio prije odlaska u Prvi svjetski rat." Sama Anka udala se prvi put u crkvi u Bolfanu 1941., a budući da joj je suprug stradao u ratu, ponovo se udala 1947. Majka Miloša Jankovića udala se u Segovinu iz Duge Rijeke. "Kao snaha radila je sve u polju i kuhinji." Nada Bodin veli kako je njezina majka bila siroče o kojoj se brinula baka. "Udala se sa osamnaest godina u obitelj u kojoj je bio jedina, pa nije trebalo miraza. Kasnije je od ujaka dobila šivaću mašinu. Baka nije voljela kuhati, pa je mama kuhala i pekla kruh od osamnaeste godine. Tata nije bio alkoholičar, ali je bio svojevoljan i prgav i vikao je na mamu. Volio je ići u crkvu, a kada je trebalo žeti, on bi otišao u crkvu."

Nada kazuje kako je upoznala svojeg supruga. "U crkvi smo se vidjeli na Vidovdan. Udala sam se sa šesnaest i po godina u Radeljevo Selo. Njegov je tata pitao za mene, a oni su imali dobro gospodarstvo, pa sam se udala. U miraz sam donijela jednu livadu. Dali su mi i 45000 dinara. Za taj novac je napravljen novi štagalj u tom domaćinstvu. Ostalo je 1000 dinara. Taj smo novac potrošili na zabave. Voljeli smo ići na proslave nekih brigada u okolna mjesta." Majka Nedjeljke Vadion u miraz je među ostalim donijela i jedan zlatnik. "Otac je zlatnik prodao kad smo gradili kuću." Majka Anke Zoretić iz Belanova Sela udala se iz Male Mučne. Prema Ankinim riječima tetka je saznala za mamu i dogovorila brak za svojeg brata. "Mama je u brak donijela blazine, ormar i stoku." Milka Marković kazuje kako je bilo uobičajeno da se tek kasnije daje novac.³² Miloš Brnica veli kako je njegov otac imao prije njegove majke ženu, ali kako je ona umrla u Prvom svjetskom ratu. "Brak mame i tate bio je dogovoren. Prije braka nisu se poznavali jer je mama bila iz Ivančeca."

Brak roditelja Miloša Grubačevića iz Srdinca bio je također dogovoren. "Moja majka je bila iz Bakovčica. Udala se za oca u Srdinac. Bio je to dogovoreni brak. Imala je tetu udanu u selu i nekoliko manje bliskih rođakinja i tako su se preko njih upoznali." I brak roditelja Veljka Vučkovića bio je dogovoren. "Tata je bio sirotinja. Došao je iz Donjeg Skrada na Kordunu u Visove kod Hrgovljana i ondje služio kod Rakijaša. Tijekom rata tata je bio u njemačkom zarobljeničkom logoru. Kad se vratio iz logora, preko jednog čovjeka upoznao je mamu, i brak je bio dogovoren." Izvanredan opis svadbe u pravoslavaca u Podravini dala je Danica Radmilović iz Velikih Grabičana: "Mladić i djevojka su se upoznawali u crkvi i u kramovima. Znali su se i iz škole. Ja nisam supruga znala iz škole. On je išao u Veliki Botinovac, a ja u Veliki Poganac. Kada bi se momak odlučio za neku djevojku, prosci bi došli u selo u kuću djevojčinu. Djevojčini bi rekli – dobro – pa se vratite ujutro, pa ćemo vam reći da ili ne. Kada su mene prosili došla su dva čovjeka s mojim budućim suprugom. Bili su to stariji ljudi koji su poznavali moju obitelj. Suprug mi je dao kaparu 300 dinara kad sam pristala poći za njega. Kasnije su došli njegovi roditelji na 'slatku rakiju'. Zaruke su bile u subotu navečer. Došlo je njih oko dvadeset. Bila je to od dečka familija. Njima su se priredili tanjuri, na tanjure ručnici, a na ručnike jabuke. Od dečka familija nosila je djevojci prsten, jabuku i maramu djevojci. Na maramu se davalo novce. Gosti su na svoje tanjure isto davali novce. Malo tko je nakon toga razvrgavao zaruke. Pop je tri puta objavljivao naše zaruke i svatove. Objavljivao ih je svakog sveca. Vjenčanja su bila skromna. Najviše četiri do pet zaprega. Na početku su bila tri jahača. Imali su šubare koje su bile nakićene na glavama.

³² I u katoličkim selima bilo je slično: "Dečko je donesao postel i blazinu (blazina se dene odspod na čem se spi). Dekla je donesla vankoše, dunju i još lajcu punu brisoče, platfe, plečke, stoinjake, salvete i oprave svetešnje i za saki den za višeput praveleći se. Ormar je isto dekla donesla." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 43).

Oko pasa su imali u križ ručenike i okićeni su bili ružama. Jedan od njih je najavljivao svatove da idu. Iza su išli barjaktari, a iza kum, djeveruša i mladenac u svojim kolima. Iza njih mlada, djever i netko od njezine najbliže rodbine. Na kraju su išli muzikaši. Veselje je trajalo tri dana. Stari svat je vodio svadbu. Kum i mladoženja su čekali mladu izvan njezine kuće. Kum bi dočeka mladu, okrenuo je tri puta i promijenio prstenje. Do popa su mladoženja i mlada išli s prstenima naopako, a onda je pop stavio pravo. Kad su došli do popa, pop je tražio ručnik da im zaveže ruke i onda im je nakon što ih je vjenčao stavio vijence na glavu. Odvezao bi im ruke i rekao: 'Sada ste muž i žena'.

Kada je mlada došla kući svekrva je prostrla platno da mlada ide po platnu i donijela joj je korpu sa žitom. Mlada je bacala žito na sve četiri strane svijeta. Onda joj je sverkva donijela kruh i čašu vina na kruhu. Kad je primila kruh, išla je s kruhom u kuću i metla na čošak stola, a svekar i sverkva su čekali. Obišla je tri puta oko stola i poljubila je svekra i svekrvu. Svekru je dala ručnik i onda je malo vina popila, a ostalo je bacila. Kasnije popodne svi su išli na umivanje. Onda su joj bacali novaca. Drugi dan vjenčanja bili su prvići. Prvići su opet mladoj davali novaca na tanjur. Treći dan je bilo razilaženje."

Također dobar opis samih priprema za svadbu i svadbe dao je Veljko Vučković iz Javorovca. "Dečko je išao prositi curu s nekim. Odgovor bi se čekao tjedan dana. Ako može odgovara da hoće, ako ne, izmislila bi nešto. Dečko je onda davao kaparu (zadavak). To je bilo u vrijednosti oko 1000 kuna. Išli su otac i mati od dečka na dogovore. Dogovaraju se zaruke. Kod tih dogovora išla je samo bliža rodbina od dečka. Kumovi nisu bili obavezni ići. Gosti su dobili u tanjure jabuku. Jabuka se morala platiti. Mladoženjin otac je davao novac. Trebao je pokriti jabuku novcem, a mladoženja je trebao dati prsten, dok je njegova majka davala zlato. Tu se dogovaraju svatovi koji su se održavali četrnaest dana iza zaruka. Kad su svatovi, onda je i svatovska večera. To je bio petak uvečer. Sviralo se do ponoći. Ujutro su se kupili svatovi i išli su po kuma s muzikom ako je iz sela ili iz susjednog sela. Onda je bio ručak i nakon njega se išlo s pet ili šest kola i po dva-tri ili četiri jahača s ispred okićenim ručenicima. Na vjenčanje se ide prvo u mjesni ured, a onda kod popa (poslije Drugog svjetskog rata obavezno je bilo vjenčanje u mjesnom uredu, op.a.). Svadbe su bile u crkvama u Javorovcu³³ i Plavšincu. Onda se vraća mladoženji. Čeka se prviće (od mlade familija), muzika ih dočeka i onda je večera. Veselje je bilo do jutra. Drugi dan ujutro bio je doručak oko devet sati, pa se obavlja umivanje na bunaru (kod mladoženje ili na zajedničkom bunaru). Djever zaveže kantu s ručnikom. Kum to mora platiti. Mlada zatim umiva svatove. Prvo umiva kuma i kumu, a onda ostale. Djeveruša drži tanjur i na tanjur se daju novci i pokloni (košulje, platna). Nastavlja se ples i muzika cijeli dan i cijelu noć i treći dan isto (doručak i ručak), a onda razlaz."³⁴

³³ U vezi s crkvom u Javorovcu Veljko Vučković veli kako je sagrađena 1928. "Bila je građena na crno, jer seljani nisu dobili dozvolu za gradnju iz Zagreba budući da su postojale stare crkve u Plavšincu i Glogovcu. U crkvi stoji potpis i posvećenje crkve. Posvećena je tek 1932. godine".

³⁴ Svadbu kod pravoslavaca u Podravini možemo usporediti s katoličkom svadbom i pripremom za svadbu. O tome je zapis načinila Marija Bango iz Legrada: "Najviše svati je bilo po kuruznem branju, prepoveda Ilka Horvat, rođena Gašpar, 93 god. stara; ali moji svati su bili v agustu mesecu 1908. god. Dečkov japa je došiel k nam prosit, da me daju za njegovog sina. Moj budući je hodil k nam, kak dečko na delo, i ja k njim pomagat: su mu mama bila krsna kuma. Mi smo išli jen drugom pomogat – on mi je znal reči: 'Vuči se delati, da boš znala kaj, dok mi buš žena! Unda me je jenpot pital, dali ga očem, predi neg je otišel v Zagreb, vu vojsku. Bila sam osemnajst let stara. Pisal mi je jemput iz Zagreba, da li sam ne zabila kaj sem obečala? Dok se vrnul dimo, njegov japa je došiel prosit mene. Išli smo na zapis k plebanušu, na farof. Zaroki su bili pri nas domaj, jen večer, predi dva dne pred gosti, da se ludi naspiju do gostej - ; unda na den zdavanja, pred poldan smo išli na opčinu. Biležnik je imel pontleka, pedenj širokoga čez pleča, i sveču v rukaj: maloga govora je držal... popoldan smo išli vu cirkvu: 2 podekliči, 2 pozoviči, dever i drugi. Još jen dan smo napravili obeda i večeriju, ali su se gosti rezišli – su bili pospani. Časne sestre i pop Fabijan su bili na gostej. Prepoveda Ana Snopek, rođena Gašpar, 79 godina. Snoboki: Dva lete predi, mi je moj budući rekel, dal ga bum čekala, dok on treću vizitu završi... Mene je bilo sram reči da ga očem – ve devetnajstemu letu sem bila dok sam išla za mož. Svati: Pred zdovanje su se zafalili ocu i majki za deklu. Dok su svati dimo išli, našče je donesel vino, to je bil muški, a ženska je donesla kuglufa. Svate su ne pustili nuter v hižu; su pitali z nutra: 'Kaj ste nam dopelali?' s vuna su odgovorili: 'Goluba i Golubicu.' V Otoku i v Dobravi: vino su prepravili na stolu; a vuni, na malini, su svezali ropčeka. Unda su pili i igrali pri stolu, dok su vuni odvežovali ropčeka – Vozla od ropčeka su polejali z

vodom, da bi bilo teže odvezati – dože su odveživali, dože su nutri pili. Jelo: prvo su dali juhu, za tim je došlo kiselo zelje z dvo komadi mesa. (pokrito z drugim tanjirom, nutri su bili golub i golubica; unda su plesali dok su to zelje otkrili. To je bil običaj na Malem Bukovcu). Zatim se donese: juha, pa kiselo zelje, sarmaš, tenfanje, paprikaš, štrukli i digani kolači z orehi i makom, i kuglof z grozdjećem. V kuglufu ima više jajce i više putra nego v diganim kolačima." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 42, 43.) "Bilo je uobičajeno da se djevojke, ukoliko ih je više u kući, udaju po starosti. Agnes Bango, 86 godina stara pripovjeda o tome: 'Obično u familijama nisu dali zamož mlajšu deklutle dok nebi otišla zamož stareša. Često bi dečko iskal mlajšu, čak i najmlajšu ako su bile tri dekle – sestre pri hiži.' Jotec bi rekel: 'Nek ideju po redu zamož. Bojal se kaj nebi ostala stareša dekla 'Stara Dekla' – nezamužna.'" (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 44). O svadbi i svadbenim običajima u katoličkom Drnju sačuvan je rukopis Zvonimira Lovrenčevića u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Ovdje je donesen u skraćenom obliku: Kad su dvoje mladih naumili da se ožene, onda je tome obično prethodilo službeno upoznavanje koje se obično vršilo na inicijativu mladića. Kad se on sporazumio sa svojim roditeljima, onda je slao izabranici snuboka. To je obično bila koja starija žena. Ona je imala ulogu posrednika te da izvidi da li je i u kući djevojke sve sporazumno sa tom vezom. Kad je na taj način uglavljen međusobni sporazum i kad je djevojka pristala na udaju, onda se ugovorio dan kad će doći pravi snuboci, tj. prosce. Dogovorene večeri otpremio se mladenac sa ocem i majkom u kuću mladenke. Tu su ih dočekali i podvorili s pićem. No kod smještanja za stol pazilo se da mladenac ne prođe ispod trama. Ako mu domaći nisu donijeli stolicu, onda mu ju je prenesao otac ili majka ispod trama. Nakon kraćeg uvodnog razgovora, mladenac je otvoreno pitao djevojku: 'Je si li se ti, Marice, odlučila udati i je li bi htjela biti moja?' Djevojka je obično odgovarala sa 'da', no ako ga je ipak htjela odbiti, onda je odgovarala neodređeno, da se još kani predomisлити, ili da je još premlada. U slučaju da je mladić stidljiv, onda je pitanje o pristanku na ženidbu postavljao netko od starijih. Kad je bio postignut sporazum, onda su se mladi pozabavili na strani tihim razgovorom, a stariji su prešli na ozbiljne stvari. Mladenčev otac je obično počimao ovako: 'Dete ide na krst da mu se da ime. Tak evo i sad dekla ide zamuž, pa bi mi šteli znati, kaj vi nji daste u miraz?' Sad su detaljno ugovorili sve potankosti: zaruke, svatove, sebnjak... (radi se o zemljištu, stoci ili stvari koje mlada donosi u kuću i zadržava za sebe, op.a.). Ako je vjenčanje ugovoreno za nedjelju, onda su se zaruke održavale u prethodni četvrtak. Na večer je došao zaručnik sa roditeljima i bližom rodbinom zaručnici. Donesao je prstenje i crvenu jabuku u kojoj je bilo zabodeno nekoliko srebrnjaka ili dukata. Nakon što su mladi u mraku poljubili započinjala je gozba koja je trajala do ponoći. U nedjelju se održavala svadba. Mlada je birala dvije djeveruše, mladenac je sa dva prijatelja i zastavnikom išao zvati svoje goste. Ukoliko je gostiju bilo i iz drugih sela, onda je išao pozović koji je zvao te goste u ime mladoženje. Na večer su se svi uzvanici sastali u mladenčevoj kući i ondje je izabran starješina. Starješina je obično bio dosjetljiv čovjek, koji će moći odgovoriti na zabadanja svatova i koji će moći dobro rukovoditi svim običajima. Starješina je komandant svatova poput komandanta vojske. Lovrenčević pretpostavlja da se radi o običaju iz vremena hajduka i Osmanlija kada je postojala opasnost za sigurnost svatova. Osim starješine izabirani su i ljudi koji su dvorili svatove. U nedjelju ujutro su se u obje kuće sakupljali svatovi. Kod mladenaca su se plesali razni plesovi i igrane razne igre. U mladenčevoj kući formirala se svadbena povorka nakon što su se mladenac i mladenka obukli u svadbenu odijela. Kad je povorka došla po mladenku, pred mladenkinom kućom izvodile su se razne šale. Iz crkve su se mladeni vratili u mladenkinu kuću, a u stara vremena je mladoženja išao svojoj kući, a mladenka svojoj, pa je tek poslije podne mladoženja dolazio po mladu. Potom se veselje nastavlja u mladoženjinu kući. Sljedeće jutro nakon raznih psina koje su izveli svatovi mladoj, djeveruša polijeva svatovima ruke, a mlada im dodaje ručnik i ljubi se sa svakim. Svatovi je daruju, a pokolone skuplja druga djeveruša. Poslije podne se skuplja svatovska elita (mladenac, dva pozovića, zastavnik i glazba) i odlaze po mladenkinu rodbinu koju svu prati u svoju kuću na veselje. Taj dio svadbe se zove prvići i kod katolika i kod pravoslavaca. U utorak su se svatovi maskirali i posjećivali mladenkinu kuću zbijajući razne šale, no na večer su se vraćali mladencu i ondje su svadbu završavali. Sljedeće nedjelje su mladenci posjetili mladenkine roditelje, i to su bili drugi prvići. (IEF, rkp. 193/53, Z. LOVRENČEVIĆ, *Svadba u Drnju (narodni običaj)*). O svadbenim običajima kod katolika u selu Drnje sačuvan je i rad Slave Kovač u Odjelu za etnologiju HAZU: "U ono se doba ženio momak 'kad je odslužio vojsku', tj oko 24 godine, a djevojke su se udavale poslije 17. godine. Jedino mjesto gdje su se momci i djevojke mogli vidjeti bila je crkva. Djevojke nijesu nikamo zalazile, pa čak ni na svadbu. Momak si je zagledao djevojku u crkvi i rekao to svojim roditeljima, kad se htio ženiti. Najprije je otišla sama njegova majka do djevojčinih roditelja, i pitala ih da li hoće udati svoju kćerku za njezina sina. Oni su pozvali djevojku i pitali je pred njom hoće li poći zamož. Po djevojčinu pristanku za par dana došao je momak u prosce. U prosce se je išlo navečer. Išao je otac, majka ili tko od bliže rodbine. Momak kao prosac nije smio prijeći preko trama (jer ako bi prešao mogla bi se dekla spuntati), te su mu zbog toga davali stolicu sa strane vratiju. Djevojka zbog svoje stidljivosti nije bila prisutna na svojoj prosidbi. Prosce su ponudili sa kolačima mesom i vinom. Roditelji su se sami dogovorili kada će ići na zapis te kada budu zaruke itd. Kod prosidbe se nije pitalo koliko i što će donijeti djevojka za miraz, tj. što će dati za osebnjak. Roditelji su davali koliko su htjeli i mogli. U crkvi su se ozivali tri nedjelje. Prvom ozovu djevojka nije prisustvovala, tj. te nedjelje nije bila kod mise. Držalo se da bi joj djeca bila gluha, ako bi ona čula svoje prve ozove. Poslije drugog ozova slavile su se kod djevojke zaruke, i to uvijek na večer. Na zaruke su došli djevojčini bliži rođaci, a od momkove strane došlo je njih pet ili sedam. Njihov broj je

morao biti neparan. Došao je s momkom otac i majka, djever i prva podsnehalja, a više puta i starešina i druga podsnehalja. Kad su ovi došli u djevojčinu kuću, našli su već sve spremno. Poslije međusobnog pozdrava pružila je djevojčina majka prvoj podsnehalji drveni tanjur koji je bio pokriven bijelim rupcem od domaćeg platna. Sam čin zaruka tj. izmjenjivanje prstenja obavljao se na sredini sobe, jer još ni sada nije smio momak preći preko trama. Prva podsnehalja stoji po sredini sobe i drži tanjur. Mladenci metnu prstenje na tanjur. Podsnehalja ih izmijeni i daje maomku djevojčin, a njoj njegov. Ovako izmijenjene prstene nosili su do vjenčanja. Svaki momak davao je nešto na prstene i to prema svome imućstvenom stanju. Obično se davalo pet kruna, no oni bogatiji davali su i po pet forinti. Zaročni rubac zadržao si je momak i obuo kada je išao na vjenčanje. Poslije obavljenih zaruka ostali su gosti još neko vrijeme kod djevojke. Običaj je bio da i momak daje nešto jela i vina za zaruke. Jelo je nosila prva podsnehalja u košari na glavi, kad su išli na zaruke, a djever ili otac od momka nosio je opet baril vina. Još samo jedanput prije vjenčanja posjetio je momak djevojku i to onda kada je donio kolača. Navečer u četvrtak prije vjenčanja nosi momak djevojci kolače. ... Među kolačima nalazila se i crvena jabuka sva okićena novcima. Sada je momak smio prijeći preko trama. Toga je dana momak ostao kod djevojke do 10 sati, jer se već pripremalo za svatove. Vjenčanje se obavljalo u nedjelju. Već u subotu oko tri sata poslije podne išao je momak pozivati svoje rođake na večerjo koja je te večeri bila kod njega. Momak je bio isto onako obučen kao što je drugi dan išao na vjenčanje. Momka je pratio jedan pajdaš koji je nosio u flaši ili čaturi vina, te muzika. ... Večerja je kod mladoženje trajala do pola noći. ... Otkako ovdje pamte, vjenčanje se je uvijek obavljalo u nedjelju i blagdane cijele jeseni i u siječnju, i to za vrijeme obedne meše jer su svećenici tražili da mladenci i ostali svatovi prisustvuju svetoj misi. U nedjelju ujutro, odnosno onoga dana kad je bilo vjenčanje, skupila se djevojčina rodbina kod nje, a momkova opet kod njega. Ujutro toga dana izvješavale su se zastave kod mladoženje, obično dvije. ... Poslije toga je bio doručak. Kad su svršili s jelom bilo je vrijeme da se ide u crkvu. ... Kod mladenke je bio isto tako doručak. Odmah poslije doručka počeli su mladenku spremati. Jedna od mlađih žena počesljala ju je i metnula joj na glavu kitico ili venec od bijelo-ružičastog umjetnog cvijeća. Mladenka je imala bijelu suknju, bijelu pregaču-frtunj, bijeli oplečak, a preko oplečka imala je crni bekeš. ... Ako je mladenka stanovala blizu mladoženje, išao je on sa svim svojim svatovima po nju da idu zajedno u crkvu na vjenčanje, ali ako je stanovala daleko išla je po nju prva podsnehalja i dovela ju je u crkvu. ... Poslije vjenčanja išli su mladenci zajedno do prvog križanja i ovdje su se rastali. Mladenku je otpatila prva podsnehalja do njezine kuće, a mladenac je opet sa ostalim svatovima produžio do svoje kuće. Poslije podne i to oko tri sata išao je mladoženja sa svim svatovima k mladenki na večerju. Dalji opis identičan je opisu Z. Lovrenčevića. HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 225, Slava KOVAČ, *Drnje - svadbeni običaji prije 50 godina*, 1938./1939. O udaji i ženidbi na ludbreškom području piše Marija Winter. "Roditelji su povjerljivo razgovarali s kumovima i ponekim prijateljima, pretresali i obredali obitelji gdje je rasla udavača. Razgovori su se vodili na dugačko i široko bez ženidbenih kandidata, kao da ih nije bilo. Oni su jednostavno stavljeni pred gotov čin. Jedne večeri pozvao bi otac sineka i naložio mu da se umije, počeslja, obuče svečano odijelo i saopćio mu da bu došel kum ili taj i taj stric s kojim bu išel u snuboke. Osobito rječit morao je biti pratilac prosca. Došavši u kuću udavače, on bi prijazno pozdravio, stavio na stol pečenu racu i putru vina, što po običaju snuboki moraju donijeti. Tada bi s domaćinom i s družinom sjeo za stol i raspitao se o gospodarstvu, o ljetini, o svemu i svačemu, dok konačno ne bi pokazao na ženidbenog kandidata koji ima sve vrline: dober je, delaven, poslušen, a zbavil je i soldačiju, po danu i po noći senja vašu Janicu, pak su me njegovi starci prosili: Idi Štef, ž njim, morti bi se kak naravnali! Nakon toga počelo je pogađanje, a svaka je strana tražila svoje interese. Za vrijeme toga pogađanja mladi bi se gledali i smeškali i čekali kako će stvar završiti. Na svršetku upitali bi djevojku da li hoće mladića, a ona je morala odgovoriti da hoće, jer njezino odbijanje ionako nije ništa značilo. Ako je pregovarač uspio iznuditi jedno jutro zemlje i kravu, to je bio dobar posao. U Ludbreškom Karlovcu je 1930. bio neki bogati povratnik iz Amerike koji je svojim kćerima obećao po četiri jutra oranice, pa su svi prosci jurili sa svih strana. Bilo je i pametnih roditelja, ali je bilo mnogo više nesretnih brakova. Žena se mogla kupiti i prodati. Kad bi svatovi došli, mladenac je nije smio vidjeti tako dugo dok je nije otkupio. Mlada je za vrijeme pogađanja gledala mladenca jednim okom kroz prsten što je bio zalag da će samo nju voljeti u životu." M. Winter daje i vrlo potpun opis svadbe i običaja oko svadbe, ali on odgovara običajima u Drnju prije navedenim. (M. WINTER, Tri najvažnija momenta u životu čovjeka u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 154-160). U katalogu *Podravski svati* Muzeja grada Koprivnice objavljen je niz iskaza kako su izgledali podravski svatovi. Marija Bradač iz Hlebina prisjeća se kako su se mladi u Hlebinama družili i kako su se upoznavali: "Nismo bili zaručeni. Nego mi baš. On je po prek' puta tam v isti vulici. Al' mi smo se sastajali, to nije bilo kak je denes dekla i dečko kaj bi jedan samo dvojica izlazili, nek je nas bilo po deset-petnaest. I mi smo vam svaku večer pjevali po putu i to je bilo prekrasno nekaj. Ne bilo televizije, nismo imeli radija... I čehalce smo imeli. To nam je bilo sestajalište, ti čehalci. Unda, da se bude čehalo, unda el buš i nju zvala, ajde pozovi nju. Navek so se dečki interesirali koje bodo dekle tam, to so bili harmonikaš ili tamburaši. Te čehalci, to je bilo nam kak je denes kafići. To je bilo sestajalište. Inače to nam je dobro došlo kaj smo išle k večernici, onda z dečki doma, so nas pratili i onda pred hižom smo se spominjali i došlo je do pesme i tak. Išli smo i na zabavo. Mama je obavezno sedela i gledela. Znete kakov je onda to ples bil i se. Obavezno je išla. Ne samo ona. Sedele so majke u vatrogasnom domu na klupi, sede le i gledale ko je z kom plesal i kaj. Znete kak se moreš držati dok te fort tak gleda. Bi se malo i pritiskali, al' ne ufaš se. Mlade dekle neso išle na

Milka Marković kazuje kako nije uopće bilo rastava. "Nisu se razilazili niti oni koji nisu imali djece. Posvajali su djecu." Ipak, Milka Liščić iz Plavšince veli kako se njezina baka razvela od djeda i vratila u rodni Javorovac. "Djed je bio strojovođa u vlaku Zagreb-Pešta i imao je s drugom ženom sina."

Slično su postupile i njezine tetke koje su se obje rastavile od svojih muževa. "Obje su izgubile djecu, ali razlog rastavi su bile druge žene." Milka navodi i primjer svojeg pradjeda s očeve strane koji se "ženio nekoliko puta (tri ili četiri) i sa svakom ženom je imao nekoliko djece" Nada Bodin je kazivala i o udovicama koje su se ponovo udavale. "Nije bilo uobičajeno da se ne uzme dijete od udovice. Bilo je udovica kojima su muževi poginuli u Prvom svjetskom ratu. Neke su se žene udavale za starije zato da bi dobile što veće nasljedstvo. Jedna se tako drugi put udala u Ivanac, i djedova djeca (djeca novog supruga, op.a.) nisu ništa dobila. Potplatila je čovjeka iz Apatovca da bude svjedok. 'Evo djede sve meni', a on polumrtav miče glavom da pristaje. Treći put se udala u Rijeku Koprivničku." Svi kazivači se prisjećaju da je bilo vrlo malo onih koji se nisu ženili. Uzroci su najčešće bili u fizičkim nedostacima ili siromaštvu pojedinaca.³⁵

HIGIJENA, STAROST I SMRT

Smrt je bila jedan od najvažnijih događaja u životu seljaka, baš kao i rođenje i vjenčanje.³⁶ U seljačkom društvu i kulturi još u nedavnoj prošlosti smrt je bila sastavnicom života, i čovjek je umirao

zabavo, već dok je imela sedamnaest – osmanjast let, ali prije ne. Dekle so se jako mlade udavale, kaj ne bi ostale stare dekle. Nek je prešla dvajst let, već je to: joj, kaj ta čeka, kaj. Najbitnije je bilo da je dekla bogata. I onda so se ženili bogati z bogatim. Jer bogati roditelji niso dali sirote zeti. To je bilo čudo ako je ko uspel, kaj si je zel ženu sirotu. Ženili su se i z drugi sela. Pa bilo je iz Novigrada, z Delov. Jer svigde so dečki gledeli gde bi više dobil. Morali so dati novce ko je štel dekl o vdati. To je sakojemu dečku dobro došlo. Imela sam ja prije jednega dečka kaj sam bila zaručena z njim, onda je tak' on otišel u vojsku i to je veza pukla. I tak onda sem se z tem svojim. Nismo bili zaručeni nego je on došel: jel bi ti štela iti za mene. Ha, ja sem bila već dvadeset i tri leta stara dok sem se ja udavala, i mislela sem da se ni ne bum. Meni se strašno brak nije svidal jer moji otec i majka jako so loše živeli. On je bil strašno živ čovek. Uvek je hodal za tuđimi ženami i navek' je bila svađa v kući i to je strašno djelovalo na mene. Al' onda ipak, kaj ne buš ostala stara dekla. I tak smo se oženili, i jako dobar brak imam ž njim. Navek u skladu." (Muzej grada Koprivnice, *Podravski svati*, Koprivnica 2001, 6-7). Svi navedeni primjeri pokazuju koliko se malo razlikovao način upoznavanja, prošnja i sama svadba kod katolika i pravoslavaca u Podravini. Vidjeti o svadbenim običajima i u: Dražen GALENIĆ, "Svadbeni običaji podravskog sela Hlebine" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 169-182; D. GALENIĆ, "Svadbeni običaji podravskog sela Hlebine (II dio)" u: *Podravski zbornik*, sv. 22, Koprivnica 1996, 215-234; Branka MARKULINČIĆ, "Svadbeni običaji ludbreškog kraja u selima Karlovec i Sesvete Ludbreške" u: *Podravski zbornik*, sv. 21, Koprivnica 1995, 199-206; J. JALŽABETIĆ, "Zapis o folkloru Koprivničkog Ivanca" u: *Podravski zbornik* 76, Koprivnica 1976, 195-200; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. I, Zagreb 1989; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. II, Zagreb 1991; I. IVANČAN, *Narodni plesni običaji Podravine*, sv. III, Zagreb 1999; M. CRNKOVIĆ, "Stari podravski svati" u: *Kaj*, sv. 1 (1991), 30-43; M. DOLENEC-DRAVSKI, "Svadbeni običaji podravskog mjesta Virje" u: *Virje na razmeđu stoljeća*, sv. III (1987), 65-80; L. KIŠPAR, "Svadbeni običaji ludbreškog kraja" u: *Podravski zbornik* 79, Koprivnica 1979, 212-217. Od izvorne građe o svadbi kod katolika u okolini Đurđevca i Koprivnice vidi u: HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 57 – 64; HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 223, S. KOVAČ, *Imbriovec – svadbeni običaji prije pedeset godina*, 1938./1939; HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 224, S. KOVAČ, *Torčec – svadbeni običaji prije 60 godina i svadbeni običaji prije 40 godina*, 1938./1939. Općenito o običajima kod katolika prigodom svadbe u Podravini vidi u: HAZU, Odjel za etnologiju, SZ 43, F. KOLAR, *Svadbeni običaji*.

³⁵ Isti su uzroci bili i u katoličkim selima: Agnes Bango iz Legrada veli: "Ja kak se sećam, je ne bilo stare dekle v našem kraju sela; ako i dekla nebi bila lepa, ipak bi se nešće našel i tišla bi zamož. Kad sem bila pucka, bila je jena dekla v sosedni vulici, Jela se je zvala: imela je jeno zamrljeno oko, trepaste, frugaste noge i črnokožno lice; kad je bila već stareša dekla samo je došel jan dečko i odpelal ju je v drugi kraj – tišla je zamož. Tak je to bilo negda. Ve ima više stare dekle kaj su ne tišle zamož, to su više bogateše: nit su frajle nit su za na polu delati i tak su ostale." (IEF, rkp. 1018/1981, M. BANGO, *Kre Drave pred 60-100 let*, Legrad 1981, 44).

³⁶ M. Winter opisuje kako je kad netko umre u katoličkoj obitelji u okolici Ludbrega. "Zvono sa seoske kapelice svima javlja da se jedan od seljana preselio u vječnost. Stariji muškarci skidaju kapu ili šešir i govore: Daj mu Bog duši mir ili Pokoj mu vječni. U prošlosti se redovito svima zvonilo u župnoj crkvi. Da li je muškarac ili žena, znalo se po zvonjenju: Za muškarca se zvonilo tri put, a za ženu dva puta. I to nekoliko puta dnevno. Dojenčadi i maloj djeci zvoni obično mali zvon. Preminuli bi ležao u kući dvadeset i četiri sata, a za taj

dostojanstvenije i ljudske. U etnološkoj literaturi nalazimo opise posljednjih čovjekovih dana. Čovjek je svjestan svojeg stanja, i njemu se ne taji istina te on uz pomoć obitelji svodi račune sa životom, oprašta se od obitelji i prijatelja i miri se s onima s kojima je u zavadi.³⁷ Nekada se umiralo od najbezazlenijih bolesti poput kozica, ali i od znatno opasnijih bolesti poput difterije, tuberkuloze, velikih boginja, dizenterije, pa čak i kuge (posljednji put je zabilježena u đurđevačkoj Podravini 1806. godine)³⁸. Posjeti liječniku bili su daleko rjeđi od današnjih posjeta. Liječnici su se u to vrijeme nalazili uglavnom u kotarskim ili eventualno, općinskim, središtima i odlazak k njima iziskivao je mnogobrojne peripetije koje su bile vezane za prijevoz i vremenske nepogode.³⁹ Osim toga, velik broj seljaka nije imao povjerenja u liječnike. Radije su zvali lokalne vračare i nadriliječnike. Prvo se tražilo za pomoć neku ženu u selu, rođakinju ili susjedu, potom vračaru, a tek se onda išlo liječnicima. Među nadriliječnicima su, prema sjećanju Anke Zoretić bili tzv. barbijeri. "Barbijeri su puštali krv. Bila je neka žena iz Križovljana koja je dva puta godišnje ljudima puštala krv."

Bolestima je pogodovala i nehigijena koja je vladala u to vrijeme na podravskom selu (iako je stanje bilo znatno bolje nego u preddinarskoj i dinarskoj zoni). Dušan Janković iz Segovine se prisjeća kako u njihovoj kući "nije bilo ni kupatila ni vodovoda. Sve se obavljalo u potoku. Spavali smo svi u jednoj sobi." Miloš Janković veli kako u njegovom djetinjstvu "nije bilo parketa, a kako su sol i jabuka bili za pranje zubi. Prali smo se, ali su stariji, posebno pušači, pljuvali po zemlji, pa su žene to morale čistiti." Nada Vujčić veli kako je posebno prljavo bilo u kućama gdje su živjeli "stari ljudi ili samci". Milan Vujčić kazuje kako je postojala jedna kuća u Javorovcu po kojoj su "slobodno hodale svinje i kokoši te dva-tri kera". Međutim, bilo je i pozitivnih primjera higijene i održavanja reda u kućama. Nada Bodin veli kako je u djedovoj kući bilo čak šest kreveta. "Kad smo otišli u Srbiju (za vrijeme Drugog svjetskog rata, op.a.), ljudi su spavali svi skupa. Bili smo dvadeset i pet godina napredniji od njih." Milka Marković, ali i drugi svjedoci, prisjeća se kako su kuhali lukšiju. "Bila je to kaca velika deset vjedara (oko 400 litara). Kuhao se jedan kotao, i to je uvijek vrelo, a gore se

dogadaj svaka je kuća imala pripremljeni vihlan, veliku lanenu plahtu, bogato ukrašenu umetnutom širokom čipkom, a ponekad i crvenim vezom. Tim bi se vihlanom prekrpio stol na kojem je stajao lijes. Sitne stvarčice koje su pokojniku bile drage stavile bi mu se na prsa. Obično su to bile lula, molitvenici, svete sličice, medaljice. U času smrti bila bi zaustavljena zidna ura i zastrto ogledalo. Preminulom bi zatisnuli oči i podvezali rupcem donju čeljust. Ako bi mu koje oko ostalo otvoreno, rekli bi: Glejte kak gleda, fletno bu nešče moral za njim. Ta zla slutnja bila bi pojačana ako bi se počeo javljati i čuk. Odar se kitio cvijećem, a svijeće su se palile kao simbol prolaznosti života. Za ukop se pokojnicima davalo najbolje odijelo, a ženama ono što su ga imale na dan vjenčanja. Kad bi umrla koja mlada žena, znala bi se pojaviti koja udovica s coprijom što se sastojala u tome da bi pokojnici u lijes spustila novčić govoreći: 'Tebi groš, meni tvoj muž!' Tih dana u kuću dolaze prijatelji koji ostaju s rođacima preminulog cijele noći. To se zove verestovanje. Oni razgovaraju, kartaju se, piju i spominju pokojnika. Svaki koji dođe u kuću poškropi pokojnika da razagna zle duhove. Žene su znale glasno narekati. Sprovod ili sprevod je bila posljednja počast. najsvečanije bi se ispraćalo mladića ili djevojku. Pred lijesom je onda išla zaručnica u bjelini s vijencem i velom, odjevena kao mladenka noseći prelomljenu svijeću. Prelomljena svijeća trebala je značiti skršen život. Ako bi pratili djevojku, prelomljenu svijeću nosio je mladić. Na groblju bi pokoji bliži rođak izrazio riječima svoju tugu, ali vrlo rijetko naricanjem. Rodaci bi potom pošli u kuću žalosti da prisustvuju karminama ili posmrtnoj gozbi. Uoči Dušnog dana navečer, iza večere, ostavljalo se nešto jela na čistom bijelom stolnjaku. Stavljalo se i onoliko žlica koliko je bilo pokojnika iz kuće. Do pola noći gorjela bi nasred stola voštana svijeća. Ponegdje se dušicama ostavljao kolač, a siromasi bi metnuli ku-ružnjaču. Da bi se spriječila smrt, pokušavalo se činiti razne coprije. Kad bi dijete spremili na krštenje, iznijeli bi ga na prozor, a nakon krštenja bi ga također vraćali kroz prozor u kuću jer smrt stoji pred vratima i tako uzalud čeka." (M. WINTER, "Tri najvažnija momenta u životu čovjeka" u: *Podravski zbornik* 87, Koprivnica 1987, 160-161). Dobar opis smrti nalazi se i kod HAZU, Odjel za etnologiju, NZ 84, F. ŽIDOVEC, *Etnografska građa iz Podravine (Đurđevac)*, 5. travnja 1954., 67-71.

³⁷ O tome vidi podrobno u J. ČAPO ŽMEGAČ et al., *Etnografija, svagdan i blagdan hrvatskog puka*, Zagreb 1998, 184-190.

³⁸ V. MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 146.

³⁹ Kotarski liječnici u međuratnom periodu u Koprivnici bili su: dr. Slavko Šešerin, dr. Andrija Španić, dr. Tomislav Bardek, a u općinskim mjestima bili su doktori u Goli dr. Aleksandar Vlasisavljević i dr. Aleksandar Rovij, u Sokolovcu dr. Tomislav Bardek, dr. Josko Sokolić, u Novigradu dr. Ervin Meiksner, dr. Hugo Sever i dr. Vlado Vondraček, u Drnju dr. Pavao Tomašić, dr. Stjepan Baneković i u Legradu dr. Hugo Derenčin. (D. FELETAR, *Podravina, Općina Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, knjiga I*, Koprivnica 1989, 315).

lijevala lužina. Veš je bio unutra. Dolje je bila pipa, i to se dolje ispuštalo. Trideset puta se lijevala lužina. Konj se upregnuo i vozilo se na potok, a tamo se na koritu pralo. Uvijek su žene krpu smakale i prale dok nije sve bilo oprano. Peglalo se kamenom s ručkom koji se zvao tijegla." Miloš Grubačević se prisjeća kako se nekada pralo u drvenom kortu – vašteroku i kako su ljudi, usprkos tome što su nosili zakrpanu odjeću, redovito bili čisti.

Draginja Šuka iz Duge Rijeke tvrdi da se išlo liječniku u Koprivnicu i Ludbreg. Takvih odlazaka prisjeća se Miloš Janković, koji veli da ga je majka vodila zbog grlobolje u Ludbreg zapregom liječniku. Smilja Bosanac veli kako se lokalni liječnik bio u Pitomači, ali da se za ozbiljnije stvari išlo doktoru Bazijancu u Đurđevac. Nevenka Dulikravić iz Velikog Poganca prisjeća se kako je njezin otac bio operiran odmah nakon Drugog svjetskog rata u bolnici u Koprivnici, ali kako je nakon operacije umro. I dugo nakon Drugog svjetskog rata bilo je primjera zaostalosti i prometne izoliranosti sela. Otac Veljka Vučkovića iz Javorovca umro je 1969. od šećerne bolesti. Veljko veli kako je bio snijeg veći od dva metra te godine. U Javorovcu nije bilo automobila. Veljko je išao pješice u Novigrad kod doktora, ali je prekasno stigao u bolnicu u Koprivnicu. Otac mu je umro pred bolnicom. Nada Bodin veli kako su se zbog nečistoće djeca vrlo često znala razboljeti od difterije i tuberkuloze. Najviše je ljudi umiralo od tuberkuloze. Majka Veljka Vučkovića umrla je od tuberkuloze 1954. godine u Varaždinu. Tek poslije rata 1955. i 1956. u Varaždinu se operiralo plućne bolesnike. Poslije rata seljaci su upoznali rak. Do tada je ta bolest zapravo bila nepoznata. Rak je vrlo rijetko bio dijagnosticiran u međuratnom periodu. Majka Nade Vujčić iz Delova umrla je 1947. od raka maternice, otac joj je 1965. umro od raka pluća, majka Miloša Grubačevića umrla je od raka limfnih čvorova 1963., a suprug Milke Liščić umro je od raka gušterače.

Pripreme za smrt bile su identične kod katolika i kod pravoslavaca. Pred smrt se trebalo pobrinuti za tijelo, dušu i za oporuku. Umirući se, dakle, prije smrti morao ispovjediti i primiti posljednju pomast. Bolesnik je obično bio smješten u posebnoj, manjoj sobi, i od ukućana se jedna žena brinula o umirućem. Nad umirućim se bdjelo, a u trenutku smrti stavljala mu se u ruke zapaljena svijeća. Ukoliko je čovjek umro bez svijeće, smatralo se da je ureknut. Pokojnika je trebalo nakon smrti obući u novu odjeću, a staru odjeću, u kojoj je umro, trebalo je spaliti. Prije toga pokojnika bi oprali, a vodu se bacalo u dio dvorišta gdje se ne hoda. S obzirom na doba dana, smrtni slučaj se prijavljivao kod liječnika i paroha/župnika. Pokojnika je pregledao i mrtvozornik, ali je liječnik bio taj koji je davao dopuštenje za ukop. Ljeti su se sprovodi održavali predvečer, a zimi u rano poslije podne.⁴⁰

Milka Marković se prisjeća kako su izgledale prve smrti koje je doživjela: "Imala sam jedanaest godina. Umrla mi je kolegica od tifusa, a roditeljima nisu pustili da idem na sahranu. Bilo je puno gore kada je umro jedan dečko od dvadeset i tri godine. Imao je kalopirajuću sušicu. Njegova baka ga je htjela vidjeti kada su ga iznijeli na dvorište. I ja sam ga onda vidjela mrtvog. Bila mi je to velika žalost i strah. Kasnijih sahrana nisam se bojala." Draginja Šuka iz Duge Rijeke se prisjeća kako su se sakupljali ljudi kad bi netko umro. "Cijelo selo dođe prije sahrane, a obavezno netko ostaje s mrtvacem preko noći do sljedećeg dana. Nakon sprovoda obavezno se išlo na ručak. Ručak je bio bogat. Juha je bila obavezna, umak s kuhanim mesom, pečenje i kolači." Milka Marković veli: "Kad netko umre dođu susjedi koji ga obuku, metnu na krevet i u sobu gdje je bio sam. Ljudi su dolazili po cijelu noć i pili su i jeli kolače. Bogatiji su svoje mrtve držali i dvije noći. Na sahrani prvo ide sveštenik, onda lijes, pa obitelj. Prvo idu muškarci, pa žene." Čuvarina se u Podravini naziva verestovanje.⁴¹

⁴⁰ V. MIHOLEK, "Pogrebni običaji u Đurđevcu" u: *Podravski zbornik*, sv. 28, Koprivnica 2002, 150-152.

⁴¹ Običaj verestovanja prisutan je i u Ždali, prekodravskom hrvatskom mjestu. Kod čuvanja u Ždali vlada potpuno isti običaj kao i kod verestovanja u Gorskom kotaru. Jedina je razlika u tome, što kod toga ne pjevaju posebne pjesme, nego svakakve obične crkvene popijevke. Nakon nekog vremena se stariji povuku u drugu prostoriju, ako je ima, ili pak kuhinju, a mlađi, momci i djevojke, ostaju u sobi s mrtvacem. Tu se onda igraju svakakve igre... Sve se ove igre igraju i u svatovima. Igra s prstenom, da se udari o vrata, buhin stolac, igra sa zrcalom, bumbar, bumbar za trojicu, šustar i slijepac. (IEF, 199/58, Stjepan STEPANOV, *Pjesme, plesovi i običaji iz Ždala kotar Koprivnica*, 1956). Verestovanje je karakteristično za čitavu Podravinu.

Nevenka Dulikravić veli kako nije bilo tišljara za izradu lijesa. "Bio je čovjek u selu (Velikom Pogancu, op.a.) koji je izrađivao sanduke od jelovog drveta i koji je izrađivao krstove." Nevenka se prisjeća kako je baka metnula u djedov lijes novac. Osim novaca u lijes se, prema njezinim riječima, stavljalo i rublje u kojem je čovjek umro, a preko mrtvaca se stavljalo domaće platno. "Na sam lijes nametani su ručnici (tri ručnika) koji su izgledali kao zastave. Na mali krst na groblju stavljao se ručnik." I Nada Bodin veli kako su se tek 1955. počeli izrađivati prvi tvornički lijesevi. "Seljaci iz sela su kopali raku na groblju, a ljudi su doma radili krstove." Nakon sahrane, kako veli Milka Liščić, zvonilo se ili svaki sat ili svaka dva sata na parohijalnom hramu u Plavšincu.

ZAKLJUČAK

Svakodnevni život pravoslavnih seljaka na podravskom području između dva svjetska rata nije se gotovo ni u čemu razlikovao od svakodnevnog života katoličkih seljaka na istom području. Dugotrajna prisutnost pravoslavaca na spomenutom području izjednačile je njihove, eventualne drugačije običaje, s običajima katoličkih seljaka. Prepletenost pravoslavnih i katoličkih običaja i života vidljiva je ponajviše u postojanju miješanih brakova, zajedničkih kramova (na kojima su se redovito svi okupljali bez obzira na vjeru) i zavjetovanja pravoslavaca katoličkim odnosno katolika pravoslavnim svecima. Običaji koji su se u međuratnom periodu održavali u podravskim selima danas su uglavnom uspomene u sjećanjima njihovih najstarijih stanovnika. Današnji ubrzani način života onemogućuje da se provode svi oni detalji kod rođenja djeteta, vjenčanja ili smrti. Potrošačko društvo podignulo je životni standard Podravaca visoko iznad nekadašnjeg načina života. Seljaci iz podravske nizine i Međimurja, koji su nekada bili sluge u bilogorsko-kalničkim pravoslavnim obiteljima, danas znatno bolje žive od svojih nekadašnjih poslodavaca. Uzrok tome leži najvjerojatnije i u starenju prigorskih sela, dok su pridravska i međimurska sela ostala (barem donekle) mlada. Podravski seljaci, koji su bili vezani za zemlju, danas su uglavnom zaposleni u industrijskim postrojenjima, a na posao putuju i po nekoliko desetaka kilometara od mjesta stanovanja. Liječnici, koji su danas prisutni u gotovo svakom većem podravskom selu, nekada su bili nedohvatljiv luksuz za seljake. Higijenski standardi na podravskom selu uvelike su se podigli, a bolesti od kojih Podravci umiru više nisu nepoznate kao na početku dvadesetog stoljeća.

U razdoblju između dva svjetska rata koji su obilježili dvadeseto stoljeće, na podravskom prostoru u susretu Povijesti i svakodnevne dvosmjernost uzajamnih utjecaja prepoznatljivo je bila u određenoj mjeri povećana. Dakako, velika povijesna kretanja i značajni povijesni događaji, pa i sva zbivanja koja su po općem sudu dostojna historiografske obrade uvijek presudno ili bar znatno utječu na mijene svakodnevnog života, mijene uobičajenih, rutinskih ili čak obrednih postupaka i općenito ili bar pretežno usvojenih vrednovanja i stavova. I u Podravini, a posebno u svakidašnjici podravskog sela, u vremenu promatranom u ovome radu, povijesne činjenice kao što su bile svjetska ekonomska kriza ili razvoj nacističkog pokreta i pobjeda nacističkog režima u Njemačkoj, ili također političke promjene u Kraljevini Jugoslaviji, ali i svi mnogobrojni odjeci tih činjenica, uvelike su utjecali, među ostalim, i na svakodnevni život seoskog stanovništva, seoskih zajednica i obitelji i na individualne sudbine te na moralna i politička opredjeljenja seoskog življa.

S druge strane, seoska svakodnevica, više ili bar očitije nego u nekim drugim hrvatskim seoskim sredinama, u pojedinim svojim segmentima, gdje su naslage tradicionalnih vrednovanja i ponašanja bile zbog dugotrajnih taloženja osobito otporne, relativno se uspješno suprotstavlja utjecajima velikih povijesnih nepogoda, katastrofalnom osiromašenju sela zbog ekonomske krize, prodorima rasističkih podjela i rasističke mržnje ili nacionalističkih fetišizama. Pojedini oblici seoskog svakidašnjeg života, najčešće etiketirani kao prije svega, ili čak isključivo, konzervativni, u podravskim seoskim sredinama poprimali su u to vrijeme ponekad i značenja promocija ljudskosti, tolerancije i poštivanja različitosti. Tako su se na primjer, na tom terenu veoma dugo izgrađivani odnosi suživota i međusobnog pomaganja dvaju različitih etničkih zajednica, Hrvata i Srba, uspjeli u to vrijeme othrvati svim pozivima na podjele koji su u to vrijeme iz tadašnjeg političkog dijaloga dolazili vrlo često. Na osobit način ta se dvosmjernost utjecaja očitovala na planu povijesti i kulture. Kad je koprivnički knjižar i

izdavač Vinko Vošicki objavio tri djela najvećega hrvatskog pisca dvadesetog stoljeća ("Vučjak", I. izdanje, 1923.; "Novele", I. izdanje, 1923., s oznakom 1924.; "Pjesme I", II. Izdanje., 1926), a od te tri knjige dvije su bile predstavljene kao 1. i 2. svezak "Sabranih djela Miroslava Krleže", tada se to događalo u doba u kojem je veći dio književne kritike i, pod utjecajem medija, školskog obrazovanja i službenih stavova, znatan dio čitalaca literarnom iskazu njihova autora osporavao umjetničku vrijednost. Podravski nakladnik nije taj svoj vizionarski plan ostvario, ali je već i sam njegov naum, anticipirajući vrednovanje jednog magistralnog opusa u nastajanju, djelovao kao poziv i izazov, i seoska je sredina na nj odgovorila kreativnim činom: već 1926. objavljeno je prvo od pet književnih djela seljaka-pisca Mihovila Pavleka Miškine, "Za svojim zvijezdom".

A uskoro zatim, 1930. slikar Krsto Hegedušić, koji je samo godinu dana ranije bio među osnivačima likovne grupe "Zemlja", okupio je u Hlebinama nekoliko seljaka koji su se, uz svoje ratarske poslove bavili crtanjem i slikanjem, i dvojica od tih Hlebinaca, Ivan Generalić i Franjo Mraz, izlagali su već 1931. u Zagrebu. Uskoro će ta seljačka slikarska skupina, tada već povećana i nazvana "Hlebinskom slikarskom školom", nastupati i u europskim likovnim metropolama, a nakon nepuna dva decenija, osobito nakon izložbe na Biennalu u São Paulu, postat će jednim od čuvenih svjetskih likovnoumjetničkih fenomena. Dvije godine nakon hlebinskog zagrebačkog debija, tj. nakon prvog nastupa članova te grupe pred likovno zainteresiranom i likovno obrazovanom publikom, kada su podravski naivci krenuli u osvajanje internacionalne javnosti, objavljeno je u Đurđevcu prvo djelo još jednog novog podravskog pisca, zbirka pjesama "Srce nad oranicom": njegov autor, mladi učitelj Grgur Karlovčan, nije bio seljak, ali je bio po nadahnuću i po društvenom angažmanu blizak selu. Iste godine, 1933., izašla je i knjiga crteža Krste Hegedušića, "Podravski motivi", s Krležinim predgovorom. U tom povijesno važnom tekstu, u kojem je izložio nekoliko bitnih stavova svoje poetike i svojeg pristupa umjetničkom iskazu uopće, Krleža je citirao i odlomak svojeg "Pisma iz Koprivnice", objavljenog 1925. u zagrebačkom dnevnom listu "Hrvat". U tom odlomku on iznosi jedno svoje viđenje tadašnje Podravine: "Brabant u vrijeme cvata antverpenske republike pokazuje niz izvjesnih dodirnih točaka s našim (koprivničkim) krajem. Uvijek kada zimi putujem preko ove provincije, meni se čini, kao da se željeznica svrdla u kakav veliki okvir Brueghelove sniježne kompozicije. Slamnati krovovi seljačkih koliba ispod kojih kulja dim, život što po svojim primitivnim složenostima tek što se je ukopao u zemlju i počeo da se razvija, zidani zvonici i groblja rimokatoličke organizacije, debela, crna, plodna brabantka zemlja, i seljaci, govedari, vinogradari, rumeni, nabijeni krvlju, sa barilom vina, s kobasicama i vijencem luka. Uvijek netko mokri, uvijek netko bljuje, a netko se njiše na vješalima. ..." ⁴²

Tri godine nakon pojave Podravskega motiva 1936., u Zagrebu su ponovo svoje radove izložili Generalić i Mraz, a uz njih, prvi put, suseljanin Pavleka-Miškine, Đelekovčanin Mirko Virius, koji je godinu dana kasnije, kada je Miškina objavio svoj "Krik sela", svoje slike predstavio u Beogradu. Godine 1939., kada je u Koprivnici tiskana Miškinina knjiga "Stara i nova gospoda", Karlovčan je u zagrebu objavio svoj roman "Natopljene brazde".

Nedostaju nam nažalost podaci o recepciji djela podravskega seljaka-umjetnika na podravskom selu. Ipak, njihovi proizvodi, književni i likovni, nisu bili namijenjeni građanskoj publici, potreba za tim u seoskoj sredini neuobičajenim iskazima rađala se očito u stvaraočima iz pretpostavljene i na neki način doživljene potrebe i čak zahtjeva sredine: pojedinci koji su u sebi otkrivali pa zatim i razvijali kreativne sposobnosti nisu računali na zadovoljavanje samotničkih, egocentričnih, hermetičkih traganja i saznanja: oni inače ne bi pronalazili tako seljaku razumljive i često, osim toga očaravajuće, ponekad i neodoljive vlastite individualne "jezike".

Drugo, i u izboru svojih motiva i u oblikovanju svojih iskaza ta je produkcija obuhvaćala na očito prirodan, neusiljen način cjelinu življenja i osjećanja trajanja "poslova i dana" svih podravskega seljaka, bez obzira na etničke ili vjerske razlike, podrazumijevajući i njih, kao i eventualna politička

⁴² Krsto HEGEDUŠIĆ, *Podravski motivi – trideset i četiri crteža s predgovorom Miroslava Krleže*, Zagreb 1933, 21-22.

opredjeljivanja, kao bogatstvo i punoću a ne ograničenja. I napokon, popularnost i omiljenost podrav-ske seljačke umjetničke proizvodnje potvrdila je za Drugog svjetskog rata i fašistička vlast kad je u njoj prepoznala opasnost za svoju ideologiju i svoj "novi poredak": Mihovil Pavlek-Miškina ubijen je u Jasenovcu 1942., Grgur Karlovčan u Staroj Gradišci 1942., a Mirko Virius u zemunskom logoru 1943.

Na samom kraju razdoblja kojim se bavimo, 1939. godine, Krleža je objavio "Balade Petrice Kerempuha". Dakako, ta genijalna evokacija drame hrvatske Povijesti nadilazi u svakom pogledu vremensko-prostorno ograničenje ovoga rada, ali je sva prožeta susretom povijesnog pamćenja i seljačke svakodnevice, onakve iz kakve se u tom međuraću dvadesetog stoljeća rodila i podravska "seoska renesansa".

SUMMARY

The author paints a picture of an ordinary life of a typical Orthodox Serb family in Đurđevac, Koprivnica and Ludbreg municipalities in the period between the two world wars. The main source of information is the feedback from 18 survey respondents, interviewed in 2010 in the three municipalities. Beside respondents' answers, the author provides a parallel with Roman Catholics of the area, their own customs and everyday life. Here the author used the original archives from Institute for ethnology and folklore, archives from Croatian Academy of Sciences & Arts Ethnology department; published articles and memories of living contemporaries. In conclusion, the author suggests that in the research period both Orthodox Serbs and Roman Catholics alike share very similar customs and everyday life experiences, sometimes interwoven through mixed marriages, common worship to God and sacred vows of Catholics to Orthodox saints and vice-versa - the Orthodox Serbs to Roman Catholic saints.